

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
SZAKOSZTÁLYAINAK
KÖZLÖNYE

XXXVIII. kötet

1933. 4-6. sz.

SZERKESZTI:

GYÖRGY LAJOS

FŐTITKÁR

Új folyam IV.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület.

CLUJ-KOLOZSVÁR

Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság

1933

T A R T A L O M

<i>Dr. Veress Endre:</i> Gróf Kemény József (1795—1855). II. közl. — — —	129
<i>Dr. Felszeghy Béla:</i> A közjogi önkormányzat elve és egy elfeledett régi erdélyi államjogász — — — — — — — — — — — — — — —	159
<i>Dr. Tavaszy Sándor:</i> A lét és valóság — — — — — — — — — — — — — — —	174
<i>Huszár Lajos:</i> Cochse! Octavian gyulafehérvári éremvéső — — — — — — — — —	207

ADATTÁR:

<i>Szabó T. Attila:</i> Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez — — — — — — — — — — — — — — —	212
---	-----

KRITIKAI SZEMLE:

<i>Nyirő József:</i> Kopjafák. Rass Károlytól — — — — — — — — — — — — — — —	243
---	-----

TERMÉSZETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY

<i>Dr. Szádeczky K. Gyula:</i> A szamosfalvi sósfürdő geológiája. Várhatunk-e ipari földgázát Kolozsvár környékén? — — — — — — — — — — — — — — —	247
--	-----

AZ ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban negyedévenként 7—7½ iv terjedelemben. A folyóirat az EME Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Orvostudományi- és Jog- és társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-ot

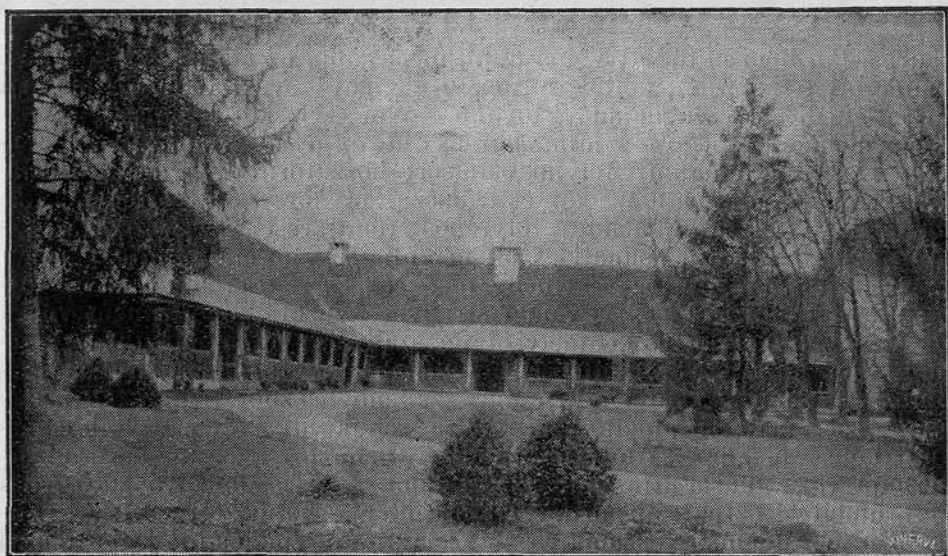
az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjai évi 300 lejes kedvezményes áron kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala, Cluj-Kolozsvár, Strada Baron L. Pop (volt Brassai-utca) 5.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS, Cluj-Kolozsvár, Str. Universităţii (v. Egyetem-u.) 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 iv. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Különnyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. Kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küld vissza.

Gróf Kemény József szülőháza Gerenden.

GRÓF KEMÉNY JÓZSEF

(1795—1855)

Irta: **Dr. Veress Endre**

(Második közlemény.)

IV.

Kemény József kutató, gyűjtő és adalékíró volt a szó legtágabb és legnemesebb értelmében. Írásai és cikkei nehezen olvashatók, mert telek adatokkal, idézetekkel és latin levélrészletekkel; de tartalmasak. Türelme, hajlama és irálya nem volt ahhoz, hogy valami terjedelmesebb önálló munkát írjon vagy művészi feldolgozást nyújtson, mert kutató szelleme mindig új meg új tárgyra bukkant munka közben, ami további nyomozásra serkenté. Ezért összefoglaló nagyobb művet nem is írt és írhatott. A történeti események és tények valódiságának kikutatását azonban úgyszólván mennyiségtani pontossággal végezte s a régi feljegyzések állításait is csak úgy hitte el, ha azokat megrágva¹ más egyéb adalékok tanúságával igazolhatta. „A történeti igazság kutatása szenvedélyem, gyönyöröm, mindennapi kenyerem és életem, amelynek élek, halok“ — írja maga.² S valóban Kemény többet nem

¹ Erre nézve maga Kemény József idézi Gronovius mondását: Non in verba magistri iurare, sed scripta ruminare decet historiographum; *Kurz: Magazin*, I. 5. l.

² A Csákyakról írt tanulmánya bevezetésében, a szebeni *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* új folyama, II. 76. l.

akart s tán nem is tudott volna adni, mert „ahol az adatok világa megszünt, ott a képzelet, költői fölfogas, logikai továbbkötés fáklyája mellett nem szívesen haladott tovább.”³ Am széleskörű tudásának fáklyája élénken lobogott s mindenkinek készségesen világított és szolgált. Ha valaki valami felvilágosításért hozzáfordult, hetekig elkutatott rengeteg adathalmazában és válaszlai olykor egész értekezésekké bővültek.⁴ Idejét a mellett folytonos rendezéssel, jegyeztetéssel, s mint magát kifejezte, okkali és ok nélküli írogatással töltötte.

Gerendi magányában Kemény még régiség- és éremtannal is foglalkozott, — hisz házába is római sírkövet falazott be — s nem volt a tudománynak olyan ága, amelyről ne szakított volna, ha annak gyümölcsével kosarát telíthette. Munkájában nehézséget nem ismert s mindenbe beletanult, amiből valami szellemi hasznot remélt. Olvasottsága ezért bámulatraméltó, tájékozása rendkívül kiterjedt, bibliografiai tudása meglepő. Amit megszerezni nem bírt, azt hamarosan lemásolta vagy másoltatta. Jellegzetes gömbölyű, tisztán olvasható írása volt, amellyel ezrekre menő levelet másolt le s halmozott fel gyűjteményében a tudomány számára. Másolatait felvilágosító jegyzetekkel kísérte és egészíté ki állandóan s így — miként mondá — valósággal *illusztrált diplomatariumokat* teremtett, ami irodalmunkban még ma is ritkaság. Az általa segélyezett Kurz Antal *Magazin*jának csupán első kötetében egy tucatnyi ily illusztrált oklevelet közölt, kijelentvén, hogy ezt a munkát ezentúl is folytatja, még saját használatára is, akár jelenhetnek meg közlései, akár nem. Ime az igazi tudós, aki a munka gyönyörűségéért dolgozik, nem számítva s vadászva tapsra és elismerésre. *Miért nincs száz kezem, szemem és órám, hogy mindent felkarolhassak* — kiált fel e fárasztó, böngésző munkájában,⁵ melyet önzetlenül folytatott tisztán a való és igazság felderítéseért, azt tartván, hogy igaz történetírónak semmit elhallgatnia vagy elpalástolnia nem szabad.⁶ Cikkeit végig maga írta, de gyűjteményének összehordásában másolók támogatták, köztük udvari káplánja, a már ismert Antalffi Boldizsár páter, kinek emlékét páratlanul szép és gondos pecsétrajzai tartják fenn örök időre hagyatékában.⁷

E megszokott, kedves munkaköréből Kemény Józsefet olykor utazásai, meg teljességgel el nem kerülhető közszereplésének hívó kötelezettségei ragadták ki. Ezek ugyan sem túl számosak, sem terhesek nem voltak, ám mint erdélyi főúrnak még sem lehetett egészen kivon-

³ Kóváry László megjegyzése, az 1858-i „Délbáb Képes Naptár“ 78. l.

⁴ Ilyen Gerendről, 1853 november 19-én, 21-én és 23-án Mike Sándorhoz írt levele Szacsvai Sándorról meg a Hora-világról; Új Magyar Múzeum 1856. I. 281—3. és 334—341. l.

⁵ Kolozsvárt, 1844 április 5-én befejezett egyik német cikke végén írja: Warum habe ich nicht hundert Hände, Augen und Stunden, um alles erfassen zu können! Kurz: *Magazin*, I. 421. l.

⁶ Egy német műről írt bírálata végén: Nichts verschweigen und offen gesprochen muss die Devise eines Geschichtsforschers sein. Ugyanott, 228. l.

⁷ Ezt az *Erdély cereographiája* című, öt kötetes szép munkáját, az eredeti pecsétokról szépiával négy télen át festette és 1843-ban fejezte be csikmadarasi P. Antalffi Boldizsár Szent Ferencrendi atya.

nia magát a nyilvános életből, sőt voltak idők, amikor neve e téren is jó hangzású volt. Megyegyűléseken kifejtett szerepléséről már megemlékeztünk, de érdekesebb és fontosabb volt természetesen az országgyűléseken való megjelenése és működése. Ezek egyikén egy ízben maga kijelenté, hogy szólásjogával igen ritkán szokott élni,⁸ de tartalmas beszédeiből mindenki okulhatott s azokkal néha valódi szónoki sikereket is aratott. Ezek persze a dolog természeténél fogva ritkák voltak, mert mindennapos felszólalásai rendszeren csak helyreigazításokra szorítkoztak, mivel kitűnő latin nyelvérzéke nem tűrhette, hogy valamely felolvasott hivatalos iratban vagy betérjesztett jegyzőkönyvben nem egészen találó szó vagy éppen helytelen szerkezet forduljon elő. Társai jól ismerték erről az oldaláról s mosollyal fogadták, valahányszor szólásra jelentkezett, mert majdnem előre tudták, miről fog beszélni. Am hozzászólásai mindig jogosultak és hasznosak valának.⁹

Az ellenzék követelésére a hatalom végre 1834 május 28-ikára országgyűlést hirdetett s arra naponta szállingóztak Kolozsvárra a követek és regalisták. A város hirtelen megélénkült, hisz 1810 óta nem látott diétát s a fiatalabb nemzedék jóformán nem is tudta mi az. A mondott napon a Rendek meg is tartották alakuló ülésüket az általuk elnökké választott hidvégi gróf Nemes Ádám kincstartó vezetése alatt. Rendszeres tárgyalásaival meg kelle azonban várnia a királyi biztos, Estei Ferdinánd főherceg, intézkedését. Ez ugyan már második hónapja megjött és Kolozsvárt tartózkodott, de általános visszatetszést okozott, midőn június 7-én kijelenté, hogy az országgyűlést még nem nyithatja meg. Ez a türelmetlenül várt megnyitás ekként csupán június 20-án mehetett végbe a szokott formaságok mellett. Megnyitó beszéde természetesen latin volt, de nagy lelkesedést keltett, hogy annak a bizottságnak, amely a főherceget a megnyitásra felszólítja, megjelenését néhány magyar szóval ígérte meg. A lelkesedés azonban hamarosan lelohadt, midőn a Károk és Rendek a bécsi udvar magatartásában semmi jóindulatot nem tapasztaltak.

Az ellenzék vezérei: báró Wesselényi Miklós, gróf Teleki Domokos, Veér Frakas, Szász Károly és társaik az országgyűlés megnyitása előtt történt felháborító erőszakoskodások miatti elkeseredésükben, mindenek

⁸ Az 1837-i szebeni országgyűlés október 24-i ülésében.

⁹ Így például az 1837-i országgyűlés június 9-i ülésén az egyik átiratba még e szavak beillesztését kívánta: nobis invitis. (*Beszédek tára záradékul az 1837-dik országgyűlési jegyzőkönyvhez*, 185. l.) Ugyanakkor, az október 18-i ülésen az iránt szólt fel, hogy az *acatholic* kitétel nem helyes a mi szájunkban s nem is ez a statusoknak e tárgy aránti gyakoroltatott diplomaticus stylussa. (Ugyanott, 469. l.) Hasonló megjegyzéseit találjuk az 1841-i országgyűlés irataiban is. Így az 1841 dec. 9-i ülésen a *munera* helyett *munia* szót kívánt tételni, mivel az első kétértelmű; továbbá nem szokás mondani: Sanctissimis legibus, hanem így: fundamentalibus legibus. (Hajnik Károly: *Beszédvár az 1841—2-dik országgyűlési jegyzőkönyvhöz*, I. 219. l.) A dec. 18-i ülésen pedig a *tempore lege praescripto* kitétel az ablativus elkerülése végett *tempore legitenus praescripto* kitételrel kívánta felcserélni, viszont a *schema* nem lévén jó deák szó, helyette ezt ajánlta írni: *seorsivam candidationum seriem*; végül *unum* helyett *unicum* szót javasolt tételni. (Ugyanott, 233—236. l.)

előtt a sérelmek orvoslását követelték s az ezen az országgyűlésen elhangzott beszédek ragyogó példái tüzes hazafiasságuknak. Ezekkel a szónokokkal Kemény József persze nem vehette fel a versenyt, de azért néha hozzászóltott egyes tárgyakhoz, amelyek gondolkodásával meggyeztek s valamelyes jobb megvilágítást kívántak. Így például a július 9-i ülésben indítvány tétetvén, vajjon feliratban tiltakozzék az országgyűlés, ha a június 7-én felfedett méltatlanságok és sérelmek ügyében tett felterjesztésre orvoslás nem érkezik, a Szász Károly által felolvasott felirat első pontjához módosítást ajánlott, a felirat végét hallgatva pedig kijelenté, hogy igen nagy sértésnek tartaná ő Felsőfőre nézve, ha postulatumképen terjesztetnék fel, hogy a törvényeket tartsa meg. A felirat irányával Kemény egyébként sem volt megelégedve, úgyhogy ki is nyilatkoztatta: „Ne szégyeljük megvallani, hogy nem tudunk jól deákul írni, nekem minden kívánságom az volna, hogy mindig magyarul írjunk,“ amit a Rendek általános helyesléssel fogadtak.

Mivel a cenzura az országgyűlésen elhangzott beszédek szövegét nem engedte nyilvánosságra hozni, sőt még a Wesselényi-féle titokban készült napló is csupán az első tizenkilenc ülés beszédeit közölte, soha meg nem fogjuk tudni, hogy Kemény mily beszédekkel aratott azon sikereket. Pedig a szintén jelenvolt regalista Jósika Miklós azokra célozva írta róla, hogy 1834-ben, mint az ellenzék kiváló tagja s jeles, tüzes szónok tüntette ki magát;^{9a} Deák Ferenc meg így emlékezett róla Wesselényihez intézett levelében: Gróf Kemény József és Veér Farkas követeitek nemcsak becsülésünket, hanem szíves baráti szeretetünket birják. Áldott Erdélynek sorsa, ha sok ilyen lángkebelű férfiak munkálkodnak boldogságán; előttem felejthetetlen marad azon egy-két nap, melyet velök töltheték.^{9b}

Az augusztus 5-i ülésen vita indulván meg a királyi leirat felett, gr. Degenfeld Ottó vélekedéséhez Kemény is csatlakozott, azt kívánva, hogy: a leírás merőben vétessék tudomásul, mert hogy az új elnök (gr. Haller István) kineveztetett, azt csak a királyi leírásból tudhatni meg, ezen leírás azonban nemcsak a kinevezést foglalja magában, hanem egyéb tárgyakat is, melyeknek felolvasása és megvizsgálata szükséges és csak ezután történhetik meg az esketés.^{9c}

A napirenden lévő hatalmaskodások és törvénytelenések miatt a rendek elégedetlenségüket nem is igen palástolták, sőt a főherceg augusztus 21-i levelét hatodnapra illő tisztelettel s avval az értesítéssel

^{9a} Idézett *Emlékiratai* 99. lapján.

^{9b} Deák Pozsonyból, 1834 június 27-én; Dr. Váczy János: Deák Ferenc emlékezete: Levelek (Budapest, 1890) 5. l.

^{9c} Az 1834-i kolozsvári országgyűlés Wesselényi-féle csonka naplója 107, 112. és 137. lapja nyomán. Ez az első 19 ülés bő ismertetését adja 162 lapon, de 11-ik ívénél felfedeztetvén, a gubernium elkoboztatta a miatt, hogy a beszédeket szószerint s a felszólalók neve említésével közölte, amiért Wesselényi ellen ismert felség sértési pere is megindult. (Ritka példánya a M. N. Múzeum könyvtára *Diaetalia XVI.* sz. a.) Az országgyűlés hivatalos kiadványa (382 lapon) csupán kivonatos jegyzőkönyveket nyújt, ritkán említvén a felszólaló képviselők nevét. A beszédben előforduló két régies kifejezés persze így értendő: leírás = leirat; esketés = eskü.

küldték vissza neki, hogy ő Felsége felvilágosítása végett tizenkéttagú küldöttséget indítanak Bécsbe. Ennek Kemény József is tagja lett, mint Alsófehérmegye követe,¹⁰ nyilván avval az elgondolással, hátha majd történettudására szükség lenne. Sajnos, nem volt, mert panaszaitkat számba se vették. Bécsbe — tizenhat napi úttal — a küldöttség szeptember 30-án ért fel, de megtudván, hogy a Felső Brünnsben tartózkodik s ott fogadja, nyolcan mentek oda, mivel négyük útközben beteg lett vagy kidúlt. Ferenc császár október 3-án fogadta őket, nem mint küldöttséget, hanem mint hű alattvalókat. Am szónokuk, Degenfeld Ottó, latin előadását kelletlenül hallgatta, a nélkül, hogy bármit is ígért volna, királyi biztosához utasítá a nemeseket.¹¹ Ezek dolgvégezetlen és elkeseredve tértek vissza Kolozsvárra és november 2-án betérjesztett jelentésükről a cenzura miatt semmit meg nem tudott a közvélemény. Ez csupán annyit látott, hogy november 11-én az országgyűlés Nopcsa Elek elnöklése mellett ugyan újra megnyílhatott, de tevékenysége üres semmittevésben merült ki és tartott 1835 február 6-ig, amikor az ellenzék vereségével feloszlott a nélkül, hogy Erdély ügyét s a köz javát bármivel előbbrevitte volna, sőt maga után csak keserűséget és izgalmat hagyott.

A rendek így jó farsangolás után csendben hazatértek falusi kastélyaikba, lesve, várva az újabb országgyűlést. Hosszú provizoriumtól tartottak, de kellemesen csalódtak, mert két esztendő múlva a dieta újra megnyílt, hanem ezúttal — változatosság kedvéért — Szebenben, a „gutgesinnt“ szászok székhelyén. Ezen Kemény József most mint *királyi hivatalos* vagyis meghívott *regalista* vett részt s apróbb hozzászólásaitól eltekintve, benne két fontosabb beszédet tartott. Az egyiket az 1837 február 12-i ülésben a szász nemzet szabad választási jogának fenntartása ügyében. Ezt azonban úgy kívánta biztosítani, hogy a szászok sérelmének orvoslása végett a fejedelemezhetlerjesztendő felirat a három nemzet uniója értelmében az országgyűlésből — tehát az erdélyi másik két nemzet hozzájárulásával — történjék. A magyar érdeknek ez a fenntartása kissé ellenkezett a szászok felfogásával, de Kemény ragaszkodott hozzá, hogy a szászok „e'béli sérelme orvoslása ne más úton és módon legyen elérendő,“ mert lehet valaha oly ivadék a tisztelt szász nemzet növő kebelében, amely a tárgy eránti felszólásunkat és ezúttal készítettő felírásunkból való ki nem rekesztését a tisztelt nemzetnek — egykoron meg fogja köszönni.¹²

Második beszédét Kemény József összel, az október 24-i ülésben tartotta két fontos dologban: a római katolikus erdélyi püspök, meg a „nemes szász nemzet“ ispánja tanácsossága kérdéséről. Tagadja egyesek ama felfogását, hogy az erdélyi püspök ma országos választáson kívül is országos tanácsos, mert ez sem az 1691-i Leopoldi diploma 8-ik, sem az 1744-i 7-ik törvénycikk alapján nem lehetséges, habár abban a restitutio szerint számos jogot nyert a püspök. Ha

¹⁰ Erdélyi Híradó, 1834. II. 189. l.

¹¹ Ugyanott, a 245. lapon.

¹² A szebeni id. *Beszédek tára* jelzett ülési jegyzőkönyve szerint.

valaki azt mondaná, miért szólalt fel e tárgyban katolikus létére, annak azt feleli, hogy vallása azt épenséggel nem tiltja e tárgy aránti polgári nézeteinek nyilvános és őszinte kijelentését, és mivel szent vallását nem annyira a hierarchiának külső fényéért s a püspök született tanácsosságáért, hanem erkölcsi tudományának (moráljának) jelességeért követi s tiszteli.

Ami a szász nemzet ispánjának országos tanácsosságát illeti, az a Leopoldi kötéslevél értelmében az ország választásán kívül született szebeni királybíró-t illeti s azóta is a szebeni királybíró-ság a nemzeti ispánsággal mindig egybe van kötve. Ha tehát a szász nemzet azt kívánja, hogy ispánja országos választáson kívüli tanácsos is legyen, azt csak úgy érheti el törvényesen, ha ispánja egyszersmind szebeni királybíró is. Ezért nem fogadhatja el Szebenszék követének, Schreiber Simonnak, e teremben október 5-én tett tiltakozását e kérdésben, sőt nem is érti, miként szólhatott fel ez ügyben. De mivel személyét igen nagyra becsüli, ajánlja, hogy választassa meg magát szebeni királybíróvá is, egyben pedig ne feledje, hogy: egy hajóban evezünk, egy köz partra t. i. hazánk javára és törvényeinknek védjére törekedünk mindketten, — rokon az érzés, légyen rokon szívességünk édes hazánk szirtjei között is, s következőleg e szent teremben is, melybe fejedelmünk által azért hivattattunk öszve, hogy közös iparral és türelemmel a köz jóra törekedjünk.¹³

Ezután évekig nem volt megint országgyűlés, holott a Pesten hangoztatott reformok Erdélyben is kedvező talajra találtak. A szabad-
elvűbb lapok naponta tárgyalták az egymást követő röpiratokban foglalt országos fontosságú eszméket, kivált mikor Kemény Zsigmond vette át az „Erdélyi Hiradó“ vezetését, melynek hasábjain fényes publicisztikai működését megkezdte. A megyei tisztújítások is megélénkültek az ellenzéki férfiak szónoklataitól, melyekkel a sérelmek orvoslását ki akarták erőszakolni. Ily hangulatban nyílt meg Kolozsvárt 1841 november 25-én a majdnem tizenöt hónapig tartott hosszú országgyűlés. Ezen Kemény József is résztvett gyakori felszólalásaival, sőt beválaszták a „Vallási és közműveltségi osztály“ tagjai közé is, amely azonban működését meg sem kezdhetette, mivel a tagok megerősítése megkésve érkezett le Bécsből.¹⁴ Nem sokat végzett maga az országgyűlés sem, de egy érdeme megvolt: törvénybe iktatta a magyar nyelv használatát, amely egyszerre oly általánossá lett, hogy bár a felterjesztések és törvényjavaslatok latin nyelven mentek fel az udvarba, soha még a szász képviselőknek sem jutott eszükbe, hogy latinul, annál kevésbbé, hogy németül szónokoljanak. Így aztán a közigazgatás és nevelés is magyarrá vált, jóformán egyik napról a másikra.¹⁵

De ha Kemény József ezen az országgyűlésen lényegbe vágó kérdésekben nem is vett részt, sőt egy kijelentése szerint azon egyetlen szót sem szólt, annál több dolga akadt annak berekesztése után. A bead-

¹³ Beszéde közölve ugyanott, az 531—541. lapokon.

¹⁴ A Bécsben, 1842 december 22-én kelt királyi leirat, amely e bizottság 12 tagját megerősíté, megjelent az Erdélyi Hiradó 1843. évf. 9. l.

¹⁵ Kővári László: *Erdély történelme*, VI. (Kolozsvártt, 1866.) 221. l.

ványok közül neki osztották ki ugyanis fedolgozásra a vallásügyeket, úgyhogy — miként tréfásan megjegyze — még a teológiát is tanulmányoznia kellett. A kapott akták közt legnevezetesebb volt a két erdélyi román püspök: Lemény és Moga szászok elleni ismeretes panaszirata, melyről Kemény egész tanulmányá bővült jelentést írt 1844 április elején, megelőzve vele a szászok válaszát. Jobb szakemberre ezt a fontos ügyet igazán nem lehetett volna bízni s valóban nincs benne hívalkodás, ha Kemény akkoriban magáról azt mondja, hogyha a guberniumnál valami régi diplomatikai vagy történelmi kérdés kerül szónyegre, mindig őt rántják elő.

Új világban és viszonyok közt gyűltek össze Kolozsvárt a követek a következő országgyűlésre, amelyet a hatalom 1846 szeptember 9-ikére hirdetett. Ez most a reform-eszmék megvalósítása jegyében nyílt meg, remélve, hogy amit a magyarországi testvérek megvalósítottak, azt itt is sikerülni fog keresztülvinni. Egyik legfontosabb és elodázhatatlan tárgya volt az úrbér kérdése; fontos a jobbágyság szempontjából, amely sokat szenvedett a földesurak önkényétől, de fontos ezek szempontjából is, mivel utóbbi időben a földek hozama és jövedelme megapadt épen a földműves nép kihasználása, sok helyt bizony kiuzsorázása miatt, amely aztán úgy védekezett, hogy jóformán csak annyi földet művelt meg, amelyből maga megélhetett. Ezeket a viszonyokat Kemény József is jól ismerte s mikor már jó medrében folyt a vita, az országgyűlés 26-ik ülésében, 1847 január 28-án, maga is hozzászólt, miután beszédét hetek óta zsebében hordta. Elvben ugyan híve volt az úrbér-rendezésnek, de kijelenté, hogy az nem terjeszthető ki az egész Székelyföldre, mert beleütközik a székelyek régi kiváltságaiba, okleveles anyaggal bizonyítván, hogy a Székelyföldön miért nincs úrbériség.

Kemény a jobbágyság és adó eredetéről szólván, a Székelyföld jogtermészetéről beszélt, törvénycikkekre és történelmi tényekre hivatkozva lépten-nyomon. Beszéde első részében azt fejtegette, hogy nagy különbség van a magyar földön és a Székelyföldön létező jobbágyság eredete közt. Jobbágyság eleinte nem is volt a székelyek közt, akik a királynak sokáig csupán az u. n. ökörsütéssel tartoztak, amely régen 80.000 ökörből állott, de már a XVI. század közepén alig adhattak 10—12 ezernél többet. Hanem mivel a székely állandóan fegyverben állott a keletről fenyegető folytonos idegen betörésektől való rettegetésében, annyira hogy „a csendesebb állapotban lévő magyar földnek és nemzetnek védő angyala lett,” nem lett volna igazságos adóval is terhelni s következésképpen földjére colonicaturát behozni, miként a „magyar nemzet“ földjén volt. Ezért a székelyek az egy subsidiumon kívül, melyet önkéntesen és csakis néha vállaltak magukra, egyebet nem fizettek. Földadó még a fejedelmek korában sem volt, sőt Székelyföldön még porta sem volt allodiális tekintetben. Így a székely csupán vármegyei birtoka — colonicaturája — után fizetett adót, tehát státusadót nem fizetett az ő székelyföldi birtokáról. Ennek oka az volt, hogy „az egész székelyföld az ország termében úgy tekintetik, mint allodium, mert hiszen fejedelmeink idejében csak az allodium volt egye-

dül ment az adóteherből, csak az nem iratott kapuk számába.“ A székelvények e kiváltságát még az ausztriai ház erdélyi uralkodásra jutásakor is biztosították s így jogtalan volna most a székelvényföldi birtokok egy részét colonicaturává tenni s adó alá vetni, mert ez annyit tenne, mint azt legrégibb, legszebb természetéből kivetkőztetni, annyit tenne, mint: azt a több allodiális földek tömegéből a tiszta törvény és igazság ellenére kitörülni; annyit tenne, mint: az idő szellemével, s köz kívánatával homlokegyenest cselekedni, mert hiszen a jelen kornak iránya: a hűbéres földeket a hűbéri súlytól kimenteni és allodiummá, szabad földé tenni. Am a székelvények kiváltságát védve, korántsem célja a földesúri önkénynek szabad és korlátlan mezőt engedni a Székelvényföldön, sőt kéri annak tételes megszabolását, kimondatván, hogyha a székelvény földesúr zsoldosának, jobbágyának annyit vagy ennyit adna földéből, akkor tőle annál több szolgálatot ne kívánjon, mint amennyi ama föld után jár. Ha a Rendek ily szellemben értik az úrbériséget a Székelvényföldre nézve is kiterjeszteni, akkor ő is pártolja annak behozatalát, de azon értelemben, melynek vétetik az úrbériség a vármegyei magyar földre nézve, azt a székelvény földre alkalmaztatva teljességgel nem pártolhatja.

Az általános élénkséget keltett okos, tanulságos beszédet az egykorú tudósító szavai szerint „hosszas időig tartott éljenzés és kardcsörgetés“ követte.¹⁶

A Karok és Rendek következő ülésén többen pártolták Kemény József beszédét, ám gróf Teleki Domokos azt gúnyos megjegyzésekkel kísérte. Elismerte ugyan Kemény tudását és tudós voltát, de meglehetősen tapintatlanságra ragadtatta magát, midőn azt mondá, hogy bár a kutatás „sok titkos dolgok felfedezésére vezet az embert, mint felteszem a kutyabőrnek megszaglása vagy nyelvével való illetése által meg tudná mondani, hogy hányadik századból való kutyabőr az; de megvallja, hogy bármily büvös bélértással is bajosan látná békibizonyíthatóan azt, hogy akkor, midőn a székelvények földeiket elfoglalták, ott teljességgel semmi nemzet nem lett volna.“ E nem éppen találó kitéréstől eltekintve, Teleki helyesen mutatott Kemény állításainak némely következetlenségére, amennyiben a földesurat védve nem igazolta, miként védhetjük meg az úrbérest, hogy annak földjét a földesúr akár mikor vissza ne vehesse, sőt hogy az úr az úrbérest meg ne verthesse. Egyébként is az 1791-i XXVII-ik törvényeikk, amely úrbériségi törvényeikk volt, nem tesz különbséget a székelvény nemzetre nézve. Ő ugyan helyesli, hogy a törvényhozás tekintettel legyen a Székelvényföldön lévő némely különös körülményre, mint például arra, hogy azon dézma nincsen, meg hogy a székelvény jobbágy most is minden regaléban részesül, de nem pártolhatja azt a veszélyes és káros elvet, hogy a Székelvényföldön úrbériség ne legyen és azon az úrbériséget behozni ne lehessen.

¹⁶ A beszéd teljes szövege megjelent a kolozsvári Mult és Jelen 1847 febr. 4-i 10. száma 60—62 lapján; kivonatosan már az Erdélyi Híradó 1847 január 31-i 218. sz. 69—70. lapján, meg a Nemzeti Ujság 1847 febr. 14-i 437. sz. 102—103. és 438. sz. 106—107. l. Németül megjelent a brassói Satellit 1847. évf. 17—18. és 21-ik számaiban.

Az egyfelől helyesléssel, másfelől rosszalással fogadott beszédre előbb Udvarhelyszék követe felelt, kijelentvén, hogy küldöik hajlandók a Székelyföldön is elfogadni az úrbért, hogy rajta ott is nyugtot találjon mind a földesúr, mind az úrbéres; mert hiába erősítjük, hogy a Székelyföldön nem volt s nincs úrbériség, mivel annak ellenében az idő és kormány mást felelnek, s a mellett igen furcsa és jövőre nézve is káros lenne, hogy a *magyar* székely atyjafiával az egész hon jólétének kérdéseinél némely apróbb jogok felett vitázná.

Most Kemény József szólalt újból fel, visszautasítván Teleki Domokos amaz „aljas mókáit,” amelyeket használt, őt szaglászó kutyával hasonlítván össze, mert az nem illik sem a szőnyegen lévő tárgy, sem a tanácskozás, sem az országgyűlés, sem a Karok és Rendek méltóságához: és szólót, mint barátját is ünnepélyesen kéri, hogy jövőben e használt hasonlatoktól tartózkodjék; sőt megkívánja, hogy a legszigorubb cáfolatok közben is legyenek méltányosak a beszélők egymásnak személyei irányában, mert különben a beszélésből is egy bizonyos neme a terrorizmusnak fejlődhetik és fejlődnek ki.¹⁷

A tetszéssel és a „helyeslés harsány kitöréseivel kísért” felszólalás sok hívet szerzett Kemény Józsefnek, kinek beszédére a következő két ülésben is rátértek a követek, sőt véleményéhez az egyik ítélmester is hozzájárult.¹⁸

A beszédnek még az irodalomban is támadt visszhangja, amennyiben azt szöszzerinti terjedelmében közölte az egyik brassai német lap, Krizbay Miklós pedig egy pesti hírlapban megjelent oklevél-közlését ajánlta Kemény Józsefnek, „a székely szabadság hű pártfogójának.”¹⁹ Ám ha Kemény a székely szabadság védelmezője volt is, ő már ez országgyűlésen nyíltan konzervatívnak vallotta magát, s a kormánypártiak közt is foglalt helyet. Ezek most egyébként is többségben voltak már a múlt, 1841-i országgyűlés óta, amelynek 318 tagja közül 96 választott képviselő, 222 kinevezett regalista volt. Ezek a díszmagyarban, kardosan megjelenő s a gyűlésterem nagyobbik részét elfoglaló regalisták valósággal külön kasztot alkottak. Hisz — egy bírálójuk finom megjegyzése szerint — a többséget, a fennállóhoz való ragaszkodást képviselték, bár állásukat soha sem használták fel makacs főnnakasztásra, legfőlebb mérséklésre... Így a vitatkozásokat mindig a képviselői kar indítá meg a regalista-kar passzivitásával szemben, amely minden kérdésben engedte kiforni a véleményeket s csatlakozásával dönté el a határozatra megérlelt vitatkozást. A regalisták kara passzív ellenállásban lelte fel dicsőségét,²⁰ íme tehát természetes magyarázata Kemény József hallgatásának. Különben is Keménynek mind jobban kelle tapasztalnia, amit már 1836-ban papírra vetett egy

¹⁷ A Múlt és Jelen id. 1847. évf. 65. l.

¹⁸ Ugyanott, a 84. lapon.

¹⁹ Báthory Zsigmond fejedelemnek 1595-beli oklevelei a székely szabadság iránt, ajánlva gr. Kemény Józsefnek, a székely szabadság hű pártfogójának; a Nemzeti Ujság 1847. aug. 13—15-i száma 511. és 515. l.

²⁰ Az országgyűlési pártokat ismertető névtelen, az ellenzéki érzelmű Erdélyi Híradó 1843. február 28-i 17. száma 97—98. l.

izben, hogy erőtlenségében: a magyar nemzet boldogsága egybe vagydon köttetve az ausztriai uralkodó házhoz és atyai szívéhez, úgyhogy az „uralkodó“ joggal elmondhatta, amit hajdan Nagy Sándor mondott: Jól tudhatjátok azt is, mit ér a sereg király nélkül s azt is, minő támasz rejlik egymagamban.²¹ Ám ha ezt a felfogást sokan osztották is, abból még nem következett okvetlen, hogy teljesen visszavonuljon a közügyektől, amint tette. Igaz ugyan, hogy az 1848 május 30-ikára hirdetett kolozsvári országgyűlésen is mint „királyi hivatalos“ jelent meg, de azért semmivel sem indokolt, hogy e nevezetes dietán, amelynek egyetlen célja az unió kimondása volt, néma bábként vegyen részt. Ez a rideg magatartása még multjával is ellenkezett, hisz hajdan két tanulmányt is irt az unió-gondolat multjáról, s ha egyebet nem tesz vala, minthogy azokból mutasson be áttekintő részleteket az országgyűlésen, már avval is nagy szolgálatot tett volna a hazafias ügynek. Ez mulasztás volt részéről, kivált hogy az uniót maga a bécsi udvar is pártolta és felfogását királyi leiratban adá tudtára az országgyűlésnek. Ennek üléseit valóságos ünneppé avatták azok a szónokok, akik az unió egyhangú elfogadására tüzelték a követeket. Beszédeiket előkelő közönség hallgatá, amelynek egyes tagjai egész életre megmaradó emlékként őrizték meg azokat a benyomásokat, amelyeket egy Wesselényi Miklós, Kemény Dénes, Bethlen János, Teleki Domokos, Zeyk József, Veér Farkas, Berzenczey László vagy a tudós jogász, Szász Károly, lelkes szónoklata gyakorolt lelkükre. Az idők nagyszerűségétől mindenki át volt hatva, hálát adva Istennek, hogy az unió kimondásának felséges napját megérhette. Át volt hatva nyilván maga Kemény József is, ha nem is beszélt s neve nem is szerepel, csupán annak a bizottságnak a tagjai sorában, melyet a június 3-i ülés küldött ki, hogy átadja a királyi biztosnak azt a feliratot, mely a képviseleti rendszerről, a fegyveres erő alakításáról szóló törvénycikket, valamint a királynak Budára leendő jövetele iránti kérést foglalja magában.²²

Az 1848 június 18-án eloszlott utolsó erdélyi országgyűlés főúri tagjai a pesti országgyűlés felsőházának hivatalból lettek tagjai, míg az alsóházba választás útján juthattak a képviselők, aminek zajától visszhangzott az egész kis ország. Kolozsvár soha nem látott élénkséget mutatott, a boltok tele voltak vásárlókkal, a gyorskocsi-vállalatot meg helyekért ostromolták. Ezeket napokkal s hetekkel előre kelle biztosítani, de így is kettős-hármas indítás vált szükségessé minden nap. Kemény is csupán június 29-ikére kapott helyet. Úgy látszik előző nap jött be Gerendről, de annyi lótás-futása volt, hogy alig bírt elkészülni az útra hajnali négyre, amikor a delizsánsz indult. Tán nem is aludt. Arra mutat legalább feleségéhez irt kúsza írása, telve aggasztó hírekkel. *Isten tudja, mit fogunk még megérni*, — sóhajt fel benne, de azért biztosítá, hogy hamarosan hazatér. Nem így lett, mert veleszületett kötelességérzete s az események forgataga nem engedték.

²¹ A Szemléző 1836. évf. 468. lapján: Tam autem scietis et quantum sine Rege valeat exercitus, et quid opis in me uno sit. (Curtius.)

²² *Erdély-nagyfejedelemség 1848-ik évi... országgyűlésének jegyző- és irománykönyve* (Kolozsvárt, 1861) 20. l.

A pesti országgyűlés új ülészaka július 5-én nyílt meg. A felsőház nevezetesebb ülésein Kemény József is résztvett, de soha semmi-
ben fel nem szólalt. Idejét a múzeumi könyvtárban vagy a kamarai
levéltárban töltte, ahová neki bejárása volt. Az országos dolgokban nem
vett tevékeny részt, keserű megadással várva a nemzeti harc végét,
melynek diadalában nyilván keveset bízott. Tudjuk, hogy a „nemzet-
gyűlés“ a Pestet fenyegető osztrák túlerő elől az év utolsó napján ha-
tározta el, hogy a kormánnyal együtt Debrecenbe helyezze át székhelyét
s ott 1849 január 9-én tartotta első ülését. Kemény ezen s a többiek-
en is hűségesen résztvett, de hogy vállalt-e bennök valamelyes szerepet,
arról nincsenek adataink. Neve a felszólalók közt sem fordul elő. Csak
azt tudjuk, hogy midőn a kormány június 4-én újra Pestre költözött,
ő, úgy látszik, egy kis szabadságolással két hétre hazaszaladt Gerendre
s csak június 19-én indult fel Pestre, hogy résztvehessen az üléseken.
Innen figyelte bánatos szívvel az összeomlás gyorsan egymásra követ-
kezett jeleneteit, s mikor mindennek vége volt, szeptember 18-án indult
haza birtokára. Hol húzódtott meg s mit művelt ez ötheti idő alatt,
amely a világsi fegyverletétel óta eltelt? Miként sikerült elkerülnie
a „hatalom“ bosszúját s hogyan purifikálta magát, amint ezidőben
mondogatták? Nem lehetetlen, hogy ebben Geringerrel való szoros
barátsága is használt s úgy juthatott bántatlanul haza. Feljegyzéseink
nincsenek, csak azt látjuk, hogy az őszt és telet otthon töltötte, arany-
eres bántalmaitól gyötörve. De mikor fölkelhetett és könnyebb napjai
voltak, a forradalom alatt halomra hányt iratai rendezgetésével fog-
lalkozott.

Tavasszal, 1850 április végén Szebenbe hívták s ott értesült a csá-
szári kormány leiratáról, amellyel őt is bizalmi férfiúnak hívták fel
Bécsbe. Oda május végén indult, úgy látszik egyedül. Havi 186 forint-
nyi napidíjat húzott s főleg erdélyi kincstári ügyekben vették ismere-
teinek jó hasznát, majdnem három esztendőn keresztül.²³ Közben haza
is ellátogatott, mert 1852 november elején Gerenden találjuk, irataival
bibelődve s valószínűen, tartós szabadságolással — tekintettel beteges
állapotára — végleg otthon is maradt. Legalább 1853 február havában
még mindig Gerendről ír. Innen másfél esztendeig ki sem mozdult,
még Kolozsvárig sem, mert dolgai nem engedték. Betegeskedése ugyan
szobához kötötte, de ennek a tudomány látta hasznát, mert hihetetlen
sokat dolgozott s dolgozhatott is, mivel igen sok adatot hozott magával
Bécsből, főleg a kamarai meg a hadi levéltárból. Meg is jegyezhetjük,
hogy ő volt az első magyar történetíró, aki azok végtelen gazdagságából
meríthetett.

Kemény József e rendkívüli irodalmi tevékenységéről az alábbiak
nyújthatnak némi tájékozást.

Még 1853 nyarán megírta és augusztus 17-én fejezte be a gróf
Lázár-család történetét, latinul.²⁴ Aztán németül írt a szebeni Archiv

²³ Nyugtái legalább 1853 február végéig maradtak fenn gyűjteményében.

²⁴ Gróf Lázár Miklós: *A gróf Lázár-család története*. Kolozsvár, 1858.
Művét gr. Kemény József ama latin munkája alapján írta, melyet Gerenden
1853 augusztus 17-én fejezett be és ugyancsak onnan 1854 május 13-án kül-
dött meg barátjának. (Id. mű 44. l.)

új folyama részére Csáky Mihály erdélyi kancellár származásáról,²⁵ könyvismertetések mellett.²⁶ De mintha anyanyelvével szemben elkövetett régebbi mulasztását akarta volna helyrehozni, egyidejűleg magyarul is kezdett írni Toldy Ferenc kívánságára az Új Magyar Múzeum számára. Ebben 1854 elején lépett fel és másfél esztendő alatt további tizenkét cikket közölt.²⁷ Apróságok ezek és vegyes cikkekcskék, de olyanok, melyek mindig valami új adattal bővítették tudásunkat. Kemény e cikkeit nagy előszeretettel irogatta, maga Toldy meg annyira szerette, hogy midőn Kemény halálával hátramaradt egyéb hasonló apróságaihoz is hozzájuthatott, négy álló esztendeig tartott, amíg azokat folyóiratában egyvégtében kiadhatta s az irodalomtörténetíró éles szemével értékelte, mikor 1861 nyarán külön kötetben is kibocsátotta őket. Kemény ez 56 kisebb-nagyobb cikke a magyar művelődéstörténelem és könyvészet XV—XVII. századi legkülönbözőbb tárgyát és alakját mutatja be új adatok világánál.²⁸ Forrásértékük el-évülhetetlen. E kötetben azonban nincs benn Kemény valamennyi Múzeumi-kielése, sőt maradt belőlük kéziratban is.²⁹

Fenti dolgozatait Toldynak Vass József kolozsvári kegyesrendi tanár bocsátotta rendelkezésére, miután ő azokat Keménynél tett második látogatása alkalmával, 1855 február 3-án kapta tőle emlékül. A fokok füzete címe „Bibliographiai Emlény“ volt s a beteges Kemény jól sejtette, hogy biztos kézre bízza, amely sajtó alá rendezését is gondozta.³⁰ A tanult Vass Józseffel Kemény az előző év őszén ismerkedett meg, midőn az őt gerendi kastélyában felkereste. Hódoló tisztelet vezérelte volt a magányában dolgozó grófhoz, akit írásai alapján

²⁵ Az id. Archiv új folyama 1854. II. 75—127. l.

²⁶ Itt a Szinnyei József „Magyar írók élete és munkái“ V. k. 1440. l. olvasható ama tévedést kell helyreigazítanom, mintha a Pester Lloyd 1855. évf. 128., 180. és 228. számaiban a hornyákok házassági szokásairól szóló cikkeket Kemény József írta volna, mivel azok nem tőle valók, illetve az utóbbi egy Kemény haláláról való megemlékezés.

²⁷ Ekkori másolatait 1854 nyárhó első napján küldte meg Bécsből az Új Magyar Múzeum szerkesztőjének; ld. az 1854. évf. II. 194. l.

²⁸ Megjelent *Történelmi és irodalmi kalászatok* címen Budapesten, 1861-ben, 8-rétű VI és 254 lapon.

²⁹ Ebből egy a *Magyar Történelmi Tár* 1857. III. 119—188. lapján, kettőt pedig magam adtam ki az Erdélyi Múzeum 1910. évfolyamában. Viszont kiadatlan még az Apafi Mihály 1663-i magyarországi útjáról szóló, amelyről Toldy jóhiszeműleg azt híven, hogy azonos a „Hon és Külföld“ 1842. évf. 29—40. lapján megjelent Rosnyai Dávid-féle leírással, mellőzte.

³⁰ Vass József cikke erről *Két napom Gerenden* címen (1854 október 29—30.) az Új Magyar Múzeum 1855. I. 148—152. és 185—191. l. jelent meg. A Gerenden, 1847 december 26-án keltezett füzet ma is megvan a M. Tud. Akadémia könyvtárában, M. Irod. (Bibliographia) 4-rétű 4. sz. a. Az Új Magyar Múzeumba tehát ebből szedték fel az egyes cikkeket a szerint, hogy mennyi hely állott rendelkezésre. Ezért is maradt ki a cikkek közül kettő, hogy őket aztán Toldy bevegye a kötetbe, amint a tévedést észrevette.

már régóta becsült,³¹ most meg gróf Mikó Imre társaságában jött ki újból. Mikót láthatólag meglepte a kastély keleti szárnya három szobájában felállított nagyszerű könyv- és kéziratár.³² Kívánságára Kemény nemcsak megengedte, hogy a sajtó alá adott *Erdélyi Történelmi Adatok* számára összeírják és kiválasszák belőle a fontosabb emlékeket, hanem „szíves volt önként felajánlani“ azokat Mikónak.³³ Ekkor határozták el az E. M. E. alapítását is,³⁴ melyen Kemény immár húsz esztendeje csüggött.

Kemény József betegsége 1854 tavaszán vált komollyá s magára nézve is terhessé. Korán elbetegeskedett, hisz már 1831-ben Karlsbadban jár s nyári fürdőzését azontúl soha el nem hagyta. Betegségét ő maga ülő-foglalkozásának tulajdonította, s minthogy az írást el nem hagyta, a betegség is végig vele maradt. Egészsége így hol jobb, hol rosszabb volt, de soha sem kielégítő. Rosszabbodott is 1839-ben, midőn heves fájdalmak gyötörték és orvosai májdugulást állapítottak meg, ami lassacskán gyógyult s fokozatosan gyengítette testét. Levelei is telvék betegséggel és panasszal. Korábbi bajaihoz köszvény is járult, amittől kivált télen szenvedett sokat. Ez aztán mind jobban elhatalmasodott rajta, s nemcsak tudományos munkásságában gátolta, de abban is, hogy gazdaságával kellően foglalkozzék. Ennek következtében mind gyakrabban szorult meg pénz-dolgában, s mivel így adóssága is egyre növekedett, magához hívatta három unokatestvérét s azokkal a következőképen egyezett meg: Báró Kemény Domokos, György és Albert átveszik jószágait meg 58.347 forintnyi adósságát és adnak neki két részletben 18.000 forint évjáradékot, halála után egy év alatt pedig fizetnek feleségének ötvenezer forintot.³⁵ Keménynek ép huszonhét faluban volt kisebb-nagyobb részbirtoka,³⁶ melyeknek értékét ugyan csak 120.000 forintra becsülték, de viszont az évjáradék hozama elég

³¹ E munkájáról az unitárius Mike Sándor 1854 november 19-i levelében Kolozsvárról a következőkben értesíté Kemény Józsefet: A szorgalmas Vass József barátunk leírta a Gerenden töltött boldog óráit; a jövő hóbeli Új Magyar Múzeumban olvasni fogja Nagyságod is. Elragadtatva szól a Nagyságod gyűjteményéről, mint illik egy poétához; sok élvezetem van ezen jó pártterrel. Adna az Isten sok ilyen papista papot.

³² Ezt Jakab Elek tárcacikkéből tudjuk; azt meg, hogy könyvtára a kastély keleti felében volt felállítva, Vass említi emlékbeszédében.

³³ Vass e második kirándulását *Újabb két napom Gerenden* címen (1855 február 2—3) ugyancsak az Új Magyar Múzeum 1855. I. 305—345. I. ismertette. Beccses jegyzeteket nyújtván Kemény gyűjteményéről és egyes fontosabb darabjairól meg okleveleiről.

³⁴ Jakab Elek ugyan (id. fenti tárcacikkében) Mikó e látogatását 1854-re teszi, de emlékezete — 1881-ben — egy esztendővel könnyen tévedhetett; hogy azonban jelen lett volna Jakab is, amint ezt magáról írja, azt Vass egykorú beszámoló cikke egy szóval sem említi.

³⁵ Az egyezés Gerenden 1854 május havában jött létre. (Napja hiányzik a gróf sajtókezű fennmaradt tisztázatán.)

³⁶ Jóságai voltak: Gerend, Sós Szent-Márton, Vajdaszeg, Hadrév, Kece, Aranyoslóna, Felső- és Alsó Füged, Orke, Gerend-Keresztur, Cikud, Felső- és Alsó Répa, Magyar-Bükkös, Gambuc, Lándor, Péterlaka, Szent-Erzsébet, Zsáklad, Sárd, Héjjasfalva, Asalád, Sarmaság, Kövesd, Dershida, Majád és Zálnok községekben.

magasan volt megállapítva 15 százalékban. A gróf egészségi állapota másfelől ekkor már oly gyenge volt, hogy a három rokon bátran s minden különösebb kockázat nélkül ígérhetett annyit, hisz azt előreláthatólag nem sokáig kell majd fizetniök.

Enyhülést remelve, Kemény József 1854 május végén Bécsbe indult,³⁷ hogy az ottani orvosok véleményét is meghallgassa. Azok tanácsára Badenbe ment s az egész nyarat ott töltötte. Kénes „feredőit“ használta, a nap nagyrészt heveréssel töltvén, mivel lábai igen elgyengültek. Onnan szeptember végén indult haza, Pesten megpihenve s barátait meglátogatva.³⁸ De a telet nyugtalanul töltötte. Így a rákövetkező 1855. év tavasza sem hozott megkönnyebbülést, mivel a gróf hűsvét után hirtelen oly rosszúl lett, hogy környezete majdnem lemondott életéről. Általános gyengeség lepte meg, alig bírt járni. Minden tíz lépésre meg-megállt és köszvényfájdalmi miatt gyakran lethargiába esett, ami napokig, sőt hetekig tartott. Súlyosbító állapotát, hogy maga is érzé élete végét, bár szelleme még friss volt; csupán leveleire nem igen bírt idejében felelgetni.³⁹ Május közepére némi javulás mutatkozott s keveset írhatott is. Hanem azért annyira gyenge volt, hogy nem mehetett a báznai fürdőbe, ahová vágyakozott, jótékony vizét ezért hordóban hozatták el s abban fürdőzött. Csakhogy a rázás következtében a víz szénsavtartalmának nagyrésze útközben elillant s már nem lehetett elég hatásos. Így július 23-án átkocsiztak a beteggel Bázánára, de ott egyszer oly gyengeség lepte meg, hogy hanyatthomlok kellett visszavinni Gerendre, ahol elájult. Magához tért ugyan, de bántotta, hogy nem bír olvasni s mindegyre Kovács István barátját kívánta látni.⁴⁰ Mégis szinte megfoghatatlan, hogy nem sietett ki hozzá s nem bírt magának bár egy napi időt szakítani arra, hogy a szegény grófot meglátogathassa. Az pedig ismételten emlegette s e sűrű emlegetésben halála, szeretete és nemeslelkűsége nyilvánult meg derék munkatársa iránt. A nagy beteg ereje azonban napról-napra hanyatlott, állapota szeptember elején már reménytelenül vált, mert előrehaladt köszvénye szívét támadta meg, minek folytán gyenge szívműködése és vizenyössége támadt, ami megölte. Halála szeptember 12-én délelőtt féltizenegykor következett be, aznap, amelyen életének hatvanadik évét betöltötte. Minden haláltusa és látható szenvedés nélkül csendesén hunyt el, amint rendszeren az ilyen betegek szoktak. Elmulta mégis váratlanul érte környezetét, mert reggeli öt óraker meg Kovácsot emlegette, ki után kocsit is akart küldetni, mivel sok megbeszélőnivalója lett volna vele. Szemét hűséges régi káplánja, Antalffi páter fogta le, miután meggyóntatta s feladta neki az utolsó kenetet.

³⁷ A Csákyakról szóló harmadik levél végén írja ugyanis, hogy 1854 május 28-án indul Bécsbe; a szebeni Archiv id. helyén.

³⁸ Toldy Ferenchez Badenből 1854 aug. 1-én írt levelében.

³⁹ Gróf Kemény Józsefné rokona, Mály (Steinau Amália) német levele N. Kovács Istvánhoz Gerendről 1855 május 2-án, Kovács István levelezésében a kolozsvári unitárius kollégium levéltárában.

⁴⁰ Mály 1855 május 15-i és augusztus 4-i levele nyomán.

Ezzel háláját róta le egyúttal iránta annyi sokévi bizalmaért, midőn kívánságára visszatért abba a házba, melyből a német grófné 1851-ben, amíg Kemény Bécsben élt, úgyszólván kiüzte.⁴¹

Kemény József két gyermeke már rég porladozott, s mivel az úgynevezett felsődvarbéli nagy kastélyban lakó unokaöccse, Kemény Sámuel, nőtlen maradt, ennek halálával 1861-ben kihalt családjának grófi ága.⁴² Samuval azonban Kemény József már évek előtt meghasonlott⁴³ s így most holtteste nem a családi kriptába jutott, hanem — rendelkezése szerint — a gerendi köztemetőbe.⁴⁴ Özvegye temette ide, ő adván ki gyászjelentését is, benne azzal az érdekes, bár túlzott kijelentéssel, hogy Kemény életét „az aszaló tudományok műhelye hervasztá és fogyasztá el.” Nem túlzás azonban a szomorújelentés többi szava, hogy tudnillik Kemény: mint bölcs a hiú máznak soha nem szolgált, hanem tettelesen törekedett az égre, melyet magos lelke a test falai közül kitörve kért... s neve magával nem fog elenyészni... mert élete a hazának volt szentelve s mivel a hazáért vérzett el, halhatatlan, mert a nemzetért élt.⁴⁵

Amit Kemény Józsefről gyászjelentése hirdet, az ma — nyolc év-tizeddel halála után — is elmondható egyszerűbb, kevésbé fellengzős szavakkal. Méltatói közül báró Jósika Miklós szerint Kemény József „Erdély legkitünőbb s legmíveltebb férfiai egyike volt, kiről el lehet mondani, hogy a tudományoknak élt csak.”⁴⁶ Egy névtelen erdélyi szász író kiemeli, hogy benne Erdély olyan férfiut vesztett, aki régi és élő történetbúvárai között leginkább érdemelte ki az érdem koronáját... s ha valamikor elkészül az ország hű története, azon épületekővek nélkül, melyeket Kemény Gerenden hosszú évek során összegyűjtött, egy mester sem leendő képes az erdélyi történetek házáat felépíteni.⁴⁷ Ezt az érdemét Salamon Ferenc is nyomatékosan hangsúlyozta, mert maga is

⁴¹ Ugyanannak Kemény József halála után, 1855 szeptember 28-án írt leveléből.

⁴² Gróf Kemény Sámuel meghalt életének 59-ik évében Kolozsvárt, 1861 július 25-én és 27-én vitték Gerendre a családi sírboltba, amely vele örökre be is zárult.

⁴³ A rideg, gögös gr. Kemény Sámuel a falusiak sem szerették s ez a magyarázata annak, hogy a forradalom alatt a gerendi románok az ő kastélyát feldúlták, Kemény Józsefét pedig nem bántották annyira, mint am azt. Erről az egykorú Kóváry László így írt: Gróf Kemény Sámuel gerendi kastélya 1848 november 14-én dulatott fel. Könyvtára, könyvszekrényei feltörttek. A beceses könyvek, kéziratok egy részével, mert hideg volt, a malomban tüzeltek, más részéből a ritka kiadású foliánsokból, mert sár volt, a nép magának az utcákon végig járdát készített, a többit elszórta... Gróf Kemény József ismeretes könyvtára s ismeretlenségénél fogva oly beceses kéziratgyűjteménye bántatlanul maradt. Csak érmeiből vittek el. (Az 1854-re szóló Erdélyi Képes Naptár 116. l.)

⁴⁴ Ezt Mály id. 1855 szeptember 28-i leveléből tudjuk.

⁴⁵ Szomorújelentése szövegéből, amely a Magyar Sajtó 1855 október 17-i 90. számában is megjelent. Vass cikke elején. Német gyászjelentése lenyomatva a Transsilvania 1855. évf. 52. l.

⁴⁶ Jósika Miklós *Emlékiratai*, I. 99. l.

⁴⁷ A szebeni Transsilvania id. nekrológja szavaival, a Pesti Napló már idézett 1855 október 3-i 86—1669. számában.

gyakran hirdette, hogy „anyagok nélkül még a legnagyobb lángész sem képes teremteni és legkevesebbé a történetben.“ Kemény ezt korán belátta s „hogy egész életét e rendkívül nehéz feladatnak szentelte és élte fogytaig azon téren működött, e dicsőségben történészeink közt igen kevesen osztoznak; de élete például szolgálhat a fényesebb családoknak is, mert azon a pályán, melyet gróf Kemény József oly dicsően futott be, ők működhetnek legnagyobb sikerrel, mert nekik van legtöbb módjuk történeti okmányaikat a családi levéltárak poraiból előhozván, közkinccsökké tenni.“⁴⁸

Vass József Keményben méltán tisztelte „Erdély Benkőjét s Magyarország Kovachichát egy személyben“⁴⁹ és elhíhetjük a rajongó tanítványnak, hogy „a fájdalom kínzó gyötrelme közt“ írt nekrológot arról, akit másodszori látogatásakor lankadtan és előre görbedő testtel talált, „mintha bággyadt szemeivel a sír mélyét keresné“ szelid arcán a hervadás halvány színével. Keblét halálsejtelem szállotta meg s hogy még egyszer üdvözölhesse „a mestert, a nagy tudóst“, 1855 nyarán Vass négy főúri tanítványával újra felkereste Keményt. Bánatára nem találta otthon, mert a báznai fürdőben keresett enyhülést, melyet fáradt tagjainak már csak a halál adhatott meg.⁵⁰ Am jelentőségét valamennyi méltatója közül legjobban Jakab Elek találta el, midőn kijelenté Kemény Józsefről, hogy: „Dolgozott egyedül egész osztálya helyett, kipótolta egy század mulasztását, jóvátette lethargiába merült nemzete hibáját, megmentett sok veszendőbe ment régiséget, iratot, egyedül volt ébren a nagy álom korszakában; jós lelke látta, hogy be fog következni az idő, midőn a nemzet újjáteremtése eszközeit régi irodalmi és történelmi hagyományaiból merítendő. És ez a nagy provizórium alatt szívesen bekövetkezett...“ Amint Kemény lehunytá szeméit, Mikó Imre két esztendei fáradozással keresztülvitte hagyatékának behozatalát Kolozsvárra⁵¹ és 5000 kötetet meghaladó anyagával ez méltán lehetett alapja az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek,⁵² mely négy esztendő múlva létrejött a legnehezebb időben.⁵³

⁴⁸ Salamon Ferenc cikke Kemény Józsefről a Budapesti Hirlap 1855 október 16-i 846. száma tárcájában.

⁴⁹ Id. cikkében, az Új Magyar Múzeum 1855. I. 151. l.

⁵⁰ Vass József tárcacikke a Magyar Sajtó 1855 október 17-i 90. számában.

⁵¹ Jakab Elek id. cikke a Magyar Polgár 1881. évf. 57. számában.

⁵² Kemény József könyvtárát 1857 augusztus 26-án hozták be Gerendről Kolozsvárra 36 szekeren s a Múzeum nevében Mike Sándor levéltárnok meg Gyergyai Ferenc vette át, a törvényszék kirendeltje, Gruz Albert, kíséretében. (Kolozsvári Közlöny 1857. évf. 115. sz.) Kemény József beadott gyűjteménye, leltárszerű átvétele után, a kéziratokon és okleveleken kívül 5074 kötetre ment. (Ugyanott, az 1860 június 7-i 46. számában.)

⁵³ Kemény gyűjteményét Mike Sándor rendezte és állította fel, amiről az irodalomban veje, Jakab Elek, emlékezett meg a Századok 1867. évf. 268—269. l. Mike felállítása kereteinek nagyjában való megtartása mellett véglegesen magam rendeztem (az 1903—1914 közti évek folyamán), számos fel nem állított darabját osztván be a gyűjteménybe. De érdekes, hogy annak idején a gerendi ház padlásán nem igen kotorásztak Mikóék, mert onnan napjainkban (a kastély későbbi tulajdonosai) valami 22 mázsányi régi iratot és oklevelet adtak el csomagolópapíros gyanánt, melynek egyrésze 1907-ben az Erdélyi Múzeumba jutott, aminek történetét ld. a Századok 1909. évf. 136—137. l.

Ezt az epedve várt nagy napot Kemény nem érthette meg s így az alapítás érdeme egészen Mikó nevéhez tapad. Keményről megfélekedtek⁵⁴ s nem emlékeztek meg kezdeményező fáradozásáról sem most, sem később, egészen az Egyesület félszázados jubileumáig. Okozta ezt részben Kemény József népszerűtlensége is. Hisz tudományát honfitársai ugyan elismerték, de konzervatív meggyőződéseért valósággal gyűlölték a tüzeesebb — ellenzéki — hazafiak, akiket elpártolásával faképnél hagyott. Ám nem szerették a konzervatívek sem a nemzeti-ségekkal való barátkozásáért. Pedig őt dinasztikus érzelmeiben úgyszólván a családi hagyomány irányította, a nemzetiségek iránti szabaddabb gondolkodásában ellenben pusztá igazságérzet és tisztán tudományos érdek vezérelte. Ezt azonban kortársai nem értették meg, hisz még azért is gyanús szemmel tekintettek reá, hogy könyvet kölcsönzött a szász Bedeusnak, Trauschnak, Kurznak vagy a román Lemény püspöknek, akikkel munkái érdekében levélváltásban állott; de megfélekedtek arról, hogy „a tudományos műveltség valóban liberálisabb tesz.”⁵⁵

Keményt a tudományos kutatás valóban azzá tette, mert amint munka közben tisztán csak az igazságot kereste, nem tett különbséget emberek és népek közt fajuk, vallásuk vagy származásuk tekintetében. Ezt a nem-magyar polgárok annyira tudták róla, hogy például az erdélyi zsidók nyilvános iratban kérték fel, hogy kutatásai közben történetőkre is figyeljen.⁵⁶ Ezt Kemény meg is tette. Csakhogy ugyanezt a szabadelvű gondolkozást követelte meg a nem-magyar származású tudósoktól is. Így midőn 1847-ben a szász Schuller J. Károly történelmi tanulmányait bírálta, szigorúan elítélte amiért a magyar irodalmat nem használta, méltó felháborodással utasítván vissza, hogy az ember-telen módon szított nyelvharc következtében a magyar nyelvű történelmi művek és értekezések a „graeca sunt, non leguntur“ fajták közé tartozzanak, még akkor is, ha a tárgyalt kérdést illetik. Ez Keményt nemcsak azért bosszantotta, mert az író igen fontos magyar művek használatát mellőzte, hanem azért is, mert ismerte Schuller magyar-gyűlöletét. A tudomány érdekén kívül a nemzetét is védte hát Kemény, amikor nyíltan szemébe vágta, hogy ő bizony szívesen olvassa a szász történetírók műveit, sőt ír is németül, bár törzsökös magyar ember és megkívánja a „vicem pro vice“ elvét másoktól is.⁵⁷

Ennyire szigorú volt felfogásában és munkájában a mindig teljességre törekvő Kemény, a szerénység és készség mintaképe. Hiszen halála előtti évében jelentette ki magáról, hogy csak munkás, nem zseniális építő lehetett, mert tanulmányaiban a történelem segédtudományait is felölelte s ezért kimerítő művet nem alkothatott. Tudományos hiúsága volt, hogy testi gyengesége mellett is munkásságával és gyűjtésével a történetírásnak vélt használni, de elnézést kért leendő élet-

⁵⁴ Jakab Elek észrevétele.

⁵⁵ Ugyancsak az ő visszaemlékezése nyomán.

⁵⁶ Kérvényük „Mehre Israeliten aus Siebenbürgen“ aláírással a *Blätter für Geist* 1846. január 26-i 5. számában jelent meg.

⁵⁷ Kemény József szavai, *Kurz: Magazin*, I. 218. l.

írójától, ha úgy ítélne róla, hogy: Többet tehetett volna, ha nem akart volna annyit tudni.⁵⁸ Amennyi önmegtagadás, annyi fájdalom csendül felénk e szerény nyilatkozatából: „egy föláldozott élet bánatos visszatekintése”,⁵⁹ miként Kóváry mondá, mert Kemény valóban önzetlen és önfeláldozó volt, ami történetírók és gyűjtők táborában vajmi ritka erény.

V.

Önfeláldozó és önzetlen természete tűnik ki Kemény József leveleiből és levélváltásából is, aminek ismerete nélkül róla írt tanulmányunk csonka és hézagos maradna. Ő mint levélíró is szorgalmas volt. A levélírás nála ugyan csak eszköz, nem cél, de ha nem is gyakorolta azt műfajként, levelei mindig oktatóak és tanuságosak, olykor szellemesek s igen gyakran tréfásak. Levelei kétfélék: olyanok, amelyek által valami kéziratot, oklevelet, illetőleg könyvet vagy régiséget nyomoz és szerez; meg olyanok, amelyekben hozzáintézett kérdésekre felel. E feleletei aztán sokszor egész tudományos értekezésekké bővülnek, s oly kimerítőek, hogy ívekre terjednek.

Kemény József levelei közül idők folyamán kétszáznál többet sikerült összeszededgetnem.¹ Ez a gyűjtemény így is hézagos, holott még azokat is felöleli, amelyek alkalmilag folyóiratainkban szétszórtan jelentek. Am ha ez nem is túl nagy, a levélesomó mégis elegendő arra, hogy hű képet nyerjünk belőle arról, hogy Kemény kikkel s mily kérdések körül állott szellemi összeköttetésben.

Az értékes „epistolarium” legrégibb darabja egy 1817 végén Fessler Ignác Aurélhez intézett hódoló levél, amelyet huszonnégy éves korában ékes latin nyelven fogalmazva e németül író jeles historikusunknak küldött Oroszországba, kinek munkái és tudományossága elsőként hatottak ifjú lelkére.²

Deák nyelven írt Fejér Györgynek is 1840. őszén, kinek négy éve első munkáját ajánlta volt, midőn felszólítására nagy diplomatariuma számára harminc erdélyi oklevél-másolattal kedveskedett neki az 1400—1407 közti évekből, további százat helyezvén kilátásba az 1408-tól 1440-ig terjedő időből. Nemsokára személyesen is felkereste pesti szállásán a tudós papot,³ aki egyúttal az Egyetemi könyvtárnak

⁵⁸ A nagyszombati Archiv id. II. köt. 127. lapján, így: Handlanger, kein genialer Baumeister... vanitas erudita... fragilitas humana; etc.

⁵⁹ Kóváry nyilatkozata, az id. Délibáb-naptár 79. l.

¹ Ezeket részint fogalmazványban és eredetiben, de nagyjából mássalban gyűjtöttem össze s most csinosan bekötve, Kemény József iránti hódoló tiszteletem jeléül az Erdélyi Múzeum-Egyesület kéziratárának ajánlom fel, hogy az Kemény József gyűjteménye kiegészítésül annak utolsó köteteként őriztessék s valamikor kiadható lehessen nyomtatásban, ami igen hasznos és tanulságos lenne.

² Sajátkezű fogalmazványának kelte: Dabam Claudiopoli XVIII. Cal. Dec. Anno Christianae Millesimo Octingentesimo Decimo Septimo.

³ Ez a látogatása ugyancsak 1840-ben volt; Kemény József: *Történelmi és irodalmi kalászkok*, 23. l.

is igazgatója volt. Kemény ettől kezdve annyira tisztelte e magáéhoz hasonló munkásságot folytató tudóst, hogy bárkinek írt Pestre, el nem mulasztá őt külön üdvözölni.

A pestiek közül Kemény József elsősorban a Magyar Tudós Társaság „titoknokával,” Toldy (Schaedel) Ferencsel, levelezett 1831 tavaszától kezdve, amikor taggá választását neki megköszönte. Ettől az időtől haláláig tartó irodalmi levelezés fejlődött ki köztük, melynek darabjai sok beces adatot tartalmaznak. Toldy Kemény Józsefet eleinte ritka könyveknek az Akadémia számára való gyűjtésére szólítá fel, így remélvén a könyvtárt erdélyi nyomtatványokkal gyarapítani. Kemény a felszólítást megtiszteltetésnek véve, mindig nagy önmegtartózkodással teljesíté. A szerenese is kedvezett kutatásaiban, mert például az első nyomtatásban megjelent magyar könyvet ő szerezte meg az Akadémiának.⁴ Az erdélyiek különben annyira reákapnak, hogyha minden régi könyvet vagy kéziratot készpénzen kellett volna megvennie, előbb — úgymond — egy aranybánya megszerzésére kellene törekednie. Ezért könyv-vadászatain valóságos cserekereskedést folytatott. Így például Du Cange ismert nagy latin szótárát gabonán és borsón szerezte meg, az erdélyi országgyűlési végzéseket tartalmazó kötetért meg ménesének legjobb két anyakancáját kérték. Régi könyveken kívül az erdélyi magyar s kivált szász irodalom termékeit is minden év végén felküldte az Akadémiának ajándékkul, mivel azokat Pesten nehezen lehetett megszerezni. Irodalmi hírekkel is szolgált Toldynak, amikor pedig (1842 elején) az iránt intézett hozzá kérdést, vajjon igaz-e az a róla szárnyra kelt szóbeszéd, hogy egy Görgei nevű székelytől az Aranybullának egyik eredeti példányát sikerült megszereznie, nyíltan visszautasítá ezt a mesét. Ennek kapcsán érdekesen ismertette, miként szerezte ritkaságait és régiségeit; egy másik kérdésére pedig a szász Honter Jánosról és munkáiról írt valóságos bibliografiai értekezést.

Ezután évekig hallgat, de midőn Toldy az Új Magyar Múzeumot megindította, 1853 végén ő is egyszerre három cikkét küldte meg az ügybuzgó szerkesztőnek. Toldynak e sok új adalékot tartalmazó közlemények igen tetszettek; mivel írójuk úgy nyilatkozott, hogy ilyesmije bőségen túl van, felszólítására egy egész kötetnyit bocsátott rendelkezésére. Kemény betegen hordta össze e változatos cikkek adatait az 1854-ik év folyamán, még badeni fürdőzése alatt is pepecselve velök, mert a köszvény gyilkosan kínozta és szemei is nagyon elgyengültek. E „diplomataikai” közlemények írását — miként azokat nevezte — Kemény haláláig folytatta s a kész anyag Vass közvetítésével látott napvilágot.

⁴ Az első magyar könyv *Pál apostol* Krakóban 1533-ban megjelent *levelei* voltak. A Kemény által talált könyv ugyancsak ott 1535-ben megjelent második magyar nyomtatvány, Ozorai Imre Krisztusról és egyházárról írt műve volt, aminek címlapja hiányozván, Kemény azt egyéb adatokból állapította meg, abban a hitben, hogy a legelső nyomtatványt sikerült felfedeznie.

Fontos és bizalmasabb levelezésben állott Kemény József (1836-tól kezdve) nagyjait Kovács Istvánnal, akivel két kötetnyi magyar forráskiadványát készítette elő s akihez való viszonya haláláig tartó mély baráti szeretetté vált. Így minden örömét, tervét közlé vele, hogy gyönyörködtesse és kiadványukat minél változatosabbá tegye. Boldog volt, midőn Rosnyai Dávid török íródiák krónikájához jutott, de valósággal ujjongott, mikor (1839 végén) megszerezhetette az erdélyi *Approbaták* 1653-i amúgy is ritka első kiadásának II. Rákóczy György aláírásával és pecsétjével megerősített példányát. Teljes tudatában volt annak, mily ritkasághoz jutott, de azért szívesen megküldte barátjának, hadd örüljön ő is neki. Amit gyűjtött, azt egyébként személyesen szerette neki megmutogatni, mert minden évben meghívta s kihozatta magához kocsiján Kolozsvárról, még télidőben is. Később, 1841 nvarán együtt utazták be Hunyadmegyét, gyűjtve, jegyezgetve, amit láttak s felkutathattak területén. Máskor meg vándorgyűlésekre hívogatta, tréfásan erőszakoskodván, hogy soha többé jószemmel rá nem néz, ha nem tart vele; de figyelmezteté, hozzon magával valami lágy párnát is, mert a „gyors-szekér“ ülése bizony meglehetősen kemény Pestig s onnan tovább Pécsig. Képzeltető, mily nagy öröm fogta el a kebleket, mikor híre jött Pestről, hogy a vasút már Szolnokig kiépült.

Az irodalmi felbuzdulás és úiraébredés felvidéki lelkes híve, Kovacsóczy Mihály, kassai tanár felszólítását is szívesen honorálta Kemény József. Így küld neki cikket „Szemlélő“ című hetilapjába, mikor pedig a „Tekintetes Úr“ 1833-ban történeti évkönyvet indított Árpádia címmel, Kemény hosszabb munkával „udvarolt“ neki, sőt a még Erdélyben is kapóssá vált kiadvány következő két kötete nagyobbobbszt az ő értekezéseivel telt meg. E cikkek nélkül kötetei meg sem jelenhetek volna, de az áldozatkész kiadó nyilván épúgy örült a Kemény által gyűjtött előfizetőknek is.

Őszinte meleg barátság fűzte Kemény Józsefet Mike Sándorhoz, az erdélyi gubernium tudós levéltárosához, aki már munkakörénél fogva is sok adalékkal gyarapíthatta tudását és számtalan másolattal gyűjteményét. Levelei mégis csupán 1847 óta maradtak meg az „Édes kedves Mike Bácsi“ iratai közt, miként őt Kemény szólítja, mint házának oly bizalmasát, aki nem-tudományos megbízásait s a grófnő kolozsvári kommisszióit is mindig lelkiismeretesen elintézte. Ez apró-cseprő szívességeiért Kemény aztán annyira hálás volt iránta, hogy mindenünnen megemlékezett róla, ahová eljutott. Midőn például 1847 nvarán a természetvizsgálók soproni fénves vándorgyűlése után Bécs, Prága és Teplitz érintésével Lipcséig felment, Drezdából (augusztus 30-án) csak azért írt neki, hogy lássa, hogy „a külföldön is nem tud jó barátairól elfelejtkezni“ elvárván, hogy ő se felejtkezzék meg az ő „szíves tisztelő, kutyabőrös barátjáról.“ A nemes gróf e levele azért is érdekes, mivel benne azt írja, hogy két hét múlva Velencében akar lenni. Ott t. i. szeptember 15-ikére az olasz írók kongresszusára készültek, amelyre Kemény még az év elején jelentkezett, célja lévén azt megelőzőleg Rómát, Firenzét, Parmát és Milanót is megjárni. Erre az útra kora-ifjúságától vágyott, s mily keserves érzés, hogy e régi vágya

amely öt annyi lelkesedéssel hevíté egy életen keresztül, elérhetetlen maradt — sok egyéb tervével együtt — nyomorult pénzhiány miatt, amiről leveleiben gyakran panaszkodik. Ez annyival inkább meglepő, mert még élete utolsó esztendejében is Erdély öt vármegyéjében volt birtoka, olyikban egynél több is!

Németországi útjából késő ősszel ért haza felfrissülten, hogy újból irogatásainak élhessen gerendi házában, melynél nagyobb kényelmet — saját szavai szerint — sehol nem élvezhetett. Munkálkodásában Mike bácsi is szokott módon támogatta, ha pedig maga nem érkezhett, gondoskodott olesó másolóról, amire Keménytől mindig volt nehány forintja. Most a Petki-család történetét, meg a Pataki Dániel orvos családjáról szóló értekezést nézte át s egészíté ki tudása adalékaival. De mekkora volt csodálkozása Kemény szorgalmán, hogy (1853 telén) még az erdélyi nevezetesebb szász családok genealógiájára is ráadta magát, meg azon, hogy érdeklődését az erdélyi indigenák: a Németországból bevándorolt báró Rauber s a Dániából származó báró Löwenthal-család története is képes volt lekötöni.

Ezutáni leveleiben Kemény József a Hora-mozgalom írott és nyomtatott emlékeiről, Szacsvai Sándorról, a bécsi „Magyar Kurir“ szerkesztőjéről, Benkő Józsefről, a Mátyás király idejében élt Gábor mester magyar verselőről, a Béli-codexről,⁵ Bornemisza Péterről meg a Báthory-féle első magyar bibliáról írogatott össze annyi beces adalékot, hogy azokat halála után Toldy kész örömmel nyomatta ki folyóiratában, habár egyik-másik mind a mai napig kiadatlan maradt. Így ment ez végeszakadatlan. Feljegyzésre méltó, hogy Kemény József utolsó (Gerenden, 1855 június 1-én írt) levele is a jó Mike bácsinak szólt, aki soknemű fáradozásaiért soha semmit Keménytől nem kívánt; egy ízben egypár külföldről magával hozott angol borotvát is csak nagynehezen birt emlékül rátukmálni.

Magyar kortársai közül Kemény József alkalmilag még Jerney Jánosnak írt 1837-ben, Döbrentei Gábornak 1841-ben, gróf Teleki Józsefnek, az Akadémia elnökének, 1842-ben, hilibi Gál Lászlónak 1843-ban. Kubinyi Ágostonnak 1845-ben, gróf Mailáth Jánosnak 1846-ban és másoknak, akik hozzáfordultak.

A szász írók közül Kemény eleinte a brassai Trausch Józseffel állott összeköttetésben 1836-tól kezdve, főleg az erdélyi országgyűlési végzések kiegészítését remélvén tőle. Amiben lehetett, segített is másolatokkal. Ezt Kemény avval viszonzta, hogy saját kézírataiból hónapokra terjedő időre is kölcsönzött neki.

A szebeni Bedeus Józseffel (1839 nyarán) az hozta össze, hogy Kemény Józseftől adalékokat kért Magyar- és Erdélyország régi helynévtárához, amelybe Bedeus még a folyók, tavak, hegyek és dűlők nevét is felvette. Ezt Kemény szívesen ígérte, hisz a fejeérvári káptalan levéltáráról írt művében elsőül ő közölt hasonló adalékokat. Bevezetésül most Farkod, Újvár, Faludi és Kuncedújvár eredetéről nyújtott

⁵ A kódexet aztán Vass József ismertette a *Kolozsvári róm. kath. gymnasium 1852—3-i Évkönyvében*, ahonnan Toldy lenyomatta az Új Magyar Múzeum 1853. I. 413—443. l.

értékes felvilágosításokat; de figyelmezteté Bedeust, hogy szorítkozzék csupán Erdély toponimiájára, hisz a feladat oly óriási, hogy még így is sok helynév fog megfejtethetlen maradni.

E „nobile officium“ teljesítésére tudása mellett szabadideje is elég volt a tudományos dolgokban ritka előzékeny grófnak, sőt ki is jelenté Bedeusnak, hogy hiába is tiltakoznék közléseivel szemben, mert ily kérdésekben a tolakodásig készséges, meg lévén győződve, hogy ahol ismeretei cserben hagyják, avagy következtetései nem helytállók, elnéző lesz velök szemben s kellő felvilágosítással fog neki szolgálni. Ezek a felvilágosítások Kemény részéről patakként folytak, meglepő új adalékokat nyújtva kérőjüknek. De hogy a hálás Bedeus meg ne rémüljön a testes levélborítékoktól, 1840 karácsony másodnapján írt tréfáshangú leveléhez egy rézmetszetet csatolt, amely Don Quixottét ábrázolja egy ócska fóliánsra görbedve, amely alá németül ezt írta: Gróf Kemény József, a Magyar Tudós Társaság tagja, régészeti kutatásokat végezve, vajjon Szent István vörös, sárga színű eszímát vilselt, avagy semmifélt?

E két szász barátjával Kemény József az erdélyi országgyűléseken is találkozott s alkalmilag gerendi házában is szívesen látta őket. E találkozások tudományos szempontból is igen gyümölcsözőek voltak, mert kölcsönösen tanultak egymástól és buzdították egymást történelmi kutatásaik és gyűjtéseik folytatására és kiegészítésére. A szász írók azonban Kemény Józsefet nemcsak általános tudományos munkásságáért tisztelték, hanem azért is, hogy róluk mindig elfogulatlanul írt s két kötetnyi német kiadványában sok szász krónikással ismertette meg a világot. Kemény persze szerényen elhárítá magától a szászok részéről kapott dicséreteket, azt vallván, hogy kötelességét teljesíté, mert az erdélyi szászok a haza, az ipar és történelem érdekében századok folyamán annyi érdemet szereztek, hogy arról egész kommentárokat lehetne írni.

Legsűrűbb levelezésben állott — németül — titkárával, Kurz Antallal, 1843 eleje óta, amikor az gerendi vendégszerető otthonát elhagyva, Brassóba távozott lapszerkesztőnek. Ettől kezdve 1847 végéig hozzáintézett 61 levele nyomtatásban is megjelent⁶ s e levelek — kiadójuk szerint — nemcsak írójuk politikai felfogásáról, éleselmjűségéről és tudományos törekvéseiről nyujtanak bizonyosságot, hanem egyúttal jellemtisztaságáról, egészséges humoráról és prófétaí látásáról is.⁷ Ezt a szász kiadó Kemény József nyilván 1843 május 2-i levelében olvasható böles nyilatkozatára értette, hogy a szászok rosszul tették, hogy az ú. n. nyelvkérdést annyira élére állították hírlapjaikban, meg az országgyűlésen. Hisz a magyar nyelvnek az ország hivatalos nyelvévélő nyilvánítása mellett a szász hatóságok továbbra is szabadon levelezhettek volna maguk közt németül, mert szó sem volt senkinél a német nyelv kiirtásáról, mivel ennek örökös fennmaradását nem az biz-

⁶ Eugen von Trauschenfels *Magazin*-ja II. kötete (Kronstadt, 1860) 76—128. és 180—243. lapján.

⁷ Trauschenfels szavai a fenti kiadvány 77. lapján.

tosítja, hogy a szászok németül levelezhetnek a guberniummal, hanem a német irodalom kiválósága. Épp ily helytelen a szászok küzdelme Magyarországgal való uniója ellen, amit ma már az általános európai politika s elsősorban a fenyegető orosz terjeszkedési veszedelemmel szemben való védekezés is megkíván.

Kemény kijelenté azonban, hogy nem foglalkozik politikával s Kurzhoz intézett levelei valóban csak irodalmi kérdéseket tárgyalnak. Ezek legfontosabbika most egy német történelmi folyóirat megindítása volt. Az év őszén ugyanis Kemény egyik levelében azt tanácsolta Kurznak, hogy ne közöljön többé történelmi és honismertető cikket a brassyói hetilap „Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde“ hosszú nevű mellékletében, mint eddig volt helytelenül, mivel abban a komoly, maradandó tanulmányok egyszerűen elvesznek a múló értékű versek és novellák tömkelegében; hanem adja ki azokat egy külön időközi kiadványban. Ez a kiadó nyomdának még túlkiadást sem okozna, mert a „Blätter“ terjedelme ezentúl kisebb lehetne, az új folyóiratra meg olyanok fizetnének elő, akiket a szépirodalom kevésbé érdekel. Ajánlatához Kemény egyszerre négy értekezést is csatolt s nehogy Kurz attól tartson, hogy nem lesz majd elég kézírata, továbbiakat is ígért.

Az életrevaló ötlet Brassóban nagy visszhangra talált mind a kiadónál, mind Kurznál, de mielőtt még arról nyilatkozhatott volna, egy hét múlva újabb hat cikket kapott a lelkes gróftól. Nyomdájával így nem volt nehéz megegyeznie a kiadás dolgában, annyival kevésbé, hogy értekezéseiért Kemény nem kívánt semmiféle tiszteletdíjat, illetve arról lemondott a szerkesztő javára. Hasznos eszméjén Kemény József oly lelkesedéssel csüggött, hogy két hét alatt további tíz cikket írt a legkülönbözőbb tárgyról. Ily nem remélt bő anyag birtokában november 23-án az új folyóirat előfizetési felhívása is megjelentetett, Kemény tizennégy értekezése címevel. A honismerető kiadvány címe egyszerűen „Album“ lenne és havi füzetekben jelennek meg a főlap mellékleteként olcsó előfizetési áron, hogy minél jobban elterjedhessen. Kiadója őszintén be is vallá, hogy soha nem merészelt volna ily hatalmas vállalkozásba fogni, ha Kemény József gróf nem buzdította volna e hazafias vállalkozás megindítására, nemcsak önzetlen támogatását ígervén, hanem tényleg be is küldte a felsorolt munkák kéziratát, amelyek az egész első évfolyamot megtöltik, s az ezentúliak megjelenését is biztosítják.⁸

A szép felhívás után Kemény József hihetetlen gyorsasággal írogatta további cikkeit a kiadvány számára. De annak megjelenése nem remélt késedelmet szenvedett a cenzura-hivatal miatt, amely nem engedélyezte az „Album“ címet s így az „Magazin“ néven indulhatott meg. Az e körüli tárgyalásokkal azonban hónapok teltek el, úgyhogy az első füzet csupán 1844 április közepén jelenhetett meg. Ez úgy gazdag tartalmával, mint esinos kiállításával mindenfelé nagy feltűnést

⁸ Megjelent a brassai „Siebenbürger Wochenblatt“ 1843 november 23-i 94. száma 455–456. lapján.

keltett s a történettudomány barátjai őszinte meglepedéssel fogadták következő füzeteit is, mert azok még könyomatosan sokszorosított mellékleteket is közöltek. Leglelkesebb híve volt persze maga Kemény, hisz cikkeinek háromnegyed része az ő keze alól került ki, s azok mellékleteit a maga költségén készítette kolozsvári könyomdájában. A minden szépért lelkesedő gróf atyai féltő gonddal rajongott a szép évnegyedes folyóiratért, melynek számaait olykor négyszer is átolvasgatta. Az eleinte 500 példányban készült folyóirat második évfolyama már 700 példányban jelent meg, s habár annak tartalmát Keményen és Kurzén kívül más írók cikkei is gazdagították, 1846 őszén túl kiadója kénytelen volt megszüntetni, mivel a majdnem érthetetlen módon egyre ritkuló megrendelők csekély száma miatt nem győzte tovább a ráfizetést.

Ily szomorú kimúlása volt az oly jól indult Magazin-nak, melynek két szép kötetében Kemény Józsefnek nem kevesebb, mint 19 értekezése meg 22 kisebb cikke és könyvismertetése jelent meg. Am ezekhez kell vennünk még a Hunyadi János származásáról írt kitűnő tanulmányát, amely 1843 május 5-én Kurzhoz intézett levelét betölti, kivált azért, mert abban kimutatja, miért nem lehetett Zsigmond természetes fia? Ennek bizonyítása — szemben a Heltai Gáspár által leírt vagy tán koholt hagyománnyal — ekkoriban még teljesen új volt. Kurz ezért lapjában egész terjedelmében kiadta Kemény levele e részét, a Hunyadiak leszármazási táblájával együtt, amit először szintén ő állított össze.⁹ Szerencsés kutatásai alapján Kemény később arra is rájött, hogy Hunyadi tulajdonképen bolgár származású és anyai ágon Árpád-ivadék,¹⁰ de örök kár, hogy sok irányú és tárgyú cikkírása közben ezt bővebben kifejteni elmulasztotta. Ez azért kár, mivel nemzetségének bolgár kapcsolatáról maga Mátyás király emlékezik egyik oklevelében, de anyjának az Árpádokkal való összeköttetésének ténye mind a mai napig ismeretlen. Sajnos, ez a nagy fontosságú téma is feldolgozatlan maradt, mint annyi sok más, ami írásközben Kemény tollára került, hogy esetleg másnap másnak adjon helyet kohóként égő, folytonos működésben álló agyában.

Nem kevésbé értékes Kemény Kurzhoz 1848 március közepéig írt folytatólagos öt levele, melyek elküldetlenül, sajátosképen gyűjteményében maradtak fenn, nyilván azért, mert nem lehetett őket továbbítani és címezettjüknek kézbesíteni. A bécsi szüületésű, de Kemény oldalán folytatott történelmi tanulmányai hatása alatt magyar érzésűvé vált Kurz Antal ugyanis a negyvennyolcas mozgalmak elején elhagyta hírlapjait és Bemhez utazott, kinek később Erdélybe jövésekor őrnagyi ranggal hadsegéde és német titkára lett, amolyan összekötő tiszt közte meg a magyarok közt, kikkel a lengyel hadvezér tolmács nélkül nem érintkezhetett. Mint ilyen, hűségesen kitartott mellette s a magyar ügy mellett, amelynek vértanuja is lett, amennyiben a segesvári (1849 július

⁹ A Blätter für Geist 1846-i 38. számában, Hunyadi János leszármazási táblája annak 364-ik lapján.

¹⁰ Gerendről, 1845 február 4-én írt levelében; Trauschenfels: Magazin II. kötete 207. l.

31-i) csatából szabadulva, midőn a hirtelen elfoglalt Szebenből másnap, augusztus 6-án Bemmel együtt kocsin menekülnie kellett, egy száz, mint — szerinte — renegátat agyonlőtte.¹¹

E levelek természetesen szintén irodalmi kérdéseket tárgyalnak. Legfontosabb azok közt a Mátyás király származásáról és nemzetiségéről írt genealógiai értekezés, melyet a bécsi Akadémiának szánt: talán épp az, melyről fentebb szó esett. Ez az írása lassacskán egész kötetté bővült, miután meggyőződött róla, mily felületesen tárgyalták ezt a nevezetes kérdést elődjei: Pray, Katona, Kaprinai, Fejér és mások. De elkészült-e vele s ha eljutott Kurzhoz, volt-e ennek az idők forгатagában módja átnéznie avagy végzetes halála után ez is elkallódott Kemény egyéb sok kész tanulmányával együtt, nem tudjuk.

Ez első kiadatlan levelében Kemény még Cserepovics Miklósról közöl adatokat Kurzezal, abból az alkalomból, hogy az annak lányáról, a Péter havasalföldi vajda feleségévé vált híres-neves Ilonáról cikket írt volt a bukaresti német újságba. Kivételesen még napiérdekű dologról: a Tordán megejtendő görög-keleti püspökválasztásról is tudósítá. Ennek két jelöltje volt: Popazu, a nép kedveltje, és Saguna András, akit viszont a mágnások s a nagy klerus támogatott, de maga a gubernium is pártolt, elismeréséül a hírhedt Varga Katalin szerencsés elfogatásáért.

Különösen érdekes Kemény utolsó (1848 március 17-én írt) levele, amelyben arról szól, hogy a szászok Landeskunde-Verein-ja megbízásából szorgalmasan dolgozik a nagy Erdélyi oklevéltár (Codex Diplomaticus Transsilvaniae) első kötetén.¹² Ennek minden egyes darabját bő magyarázatokkal és felvilágosító jegyzetekkel szándékozott kísélni, bármennyi gondot és utánjárást is kíván ez a munka. Ebben az I. kötetben előkelő hely jutott a szászok kiváltságait magában foglaló Andream-nak vagyis II. Endre király 1224-i fontos oklevelének, főleg azért mivel eddigi kiadóinak magyarázatai nem kielégítőek, sőt károsak a szászokra nézve. Mily badarság például e kitételét: „a Varas usque in Boralth“ a mai Szászvárosra érteni, ami azt jelentené, hogy az volt a szászföld legnyugatibb határvárosa, holott a kezei közt lévő számos határjárólevél (metales) segélyével fogja bizonyítani, hogy az a „Varas“ nevű hely

¹¹ Kurz Egressy Gábor törökországi naplója szerint a segesvári csatában esett el, Czetz János feljegyzése szerint meg Szebenből való menekülése alkalmával lőtték agyon. Ez utóbbi adatot azért tartom valószínűbbnek, mivel a Kemény József haláláról szóló megemlékezésében Toldy Ferenc is azt írja, hogy Kurz Szeben alatt esett el.

¹² Kemény e művének kézírata a Vereinnál maradván, belőle a Teutsch és Firnhaber által szerkesztett és 1857-ben megjelent „Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens“ című forrásmunkába jóhiszeműleg átvett 1231-i, 1306-i, 1320-i, 1321-i, 1324-i, két 1326-i meg egy 1336-i Tagányi Károly szerint koholt; Századok 1893. évf. 53–56. l. Átvette őket Karácsonyi is, id. m. 81, 143. és 175. sz. a.

Szászvároson túl feküdt.¹³ Ehhez hasonló egyéb kétséges helyeket is sikerült tisztázni. Tudja ugyan, hogy ezekért majd a magyarok és székelyek őt *szász-barátsággal* fogják vádolni, de ő nem szász-barát, hanem a *történeti igazság szigorú barátja* kíván lenni, annyira, hogyha a történeti igazság nem a szászok oldalára esnék, époly szigoruan lépne fel a szászokkal szemben, mint bárki más. Nekem a szászoktól semmim sincsen, — úgymond — nem is kívánok tőlük, sőt nem is adhatnak nekem semmit, sem tőlem el nem vehetnek, mert *csak az igazságnak* hódolok; ha nyíltan el is ismerem, hogy az erdélyi szászoknak teljes joguk van kiváltságaikhoz ragaszkodniok és Isten ments, hogy őket e jogaiktól valamely erőszak megfossza!

Nagy kár, hogy Keménynek legalább ez utolsó levele nem juthatott Kurzhoz, kivált hogy ahhoz egy a nyilvánosságnak szánt nyilatkozat is csatolva vala, amely ekként nem jelenhetett meg. Az történt ugyanis, hogy a temesvári német lap 1848 március 4-i száma feltűnő betűkkel nyomtatott cikket írt arról, hogy gróf Kemény József nem fogadta el a bécsi Tudományos Akadémiába való megválasztatását. Ez a választás, illetve valóságos taggá való legfelső kinevezése még az uralkodó által újjáalakított Akadémia 1847 május 14-i ünnepi ülésén ment végbe, amit Kemény írásban is sietett megköszönni. A lap támadása tehát nem indokolt, mert ily magas uralkodói kegyet józan ésszel visszautasítani nem lehet, sőt az minden hű alattvalót kötelelességeinek fokozottabb teljesítésére ösztönöz. Hogy azonban az Akadémia ezidei február 2-án végbement ünnepies megnyitására nem utazhatott fel, abban csakis gyenge egészségi állapota akadályozta; de reméli, hogy a május 30-án tartandó ünnepi ülésen és tárgyalásain résztvehet.¹⁴ Erre az Akadémia ismételtlen hívta, 200 forint utiköltséget, meg tíz forint rapidíjat is felajánlván neki; sőt a M. Tud. Akadémia is felkérte, hogy legyen aki ott képviselje. Kemény tényleg május 14-én kívánt útrakelni, hogy majd a bécsi tudományos ülések után júliusban a szliácsi fürdön üdülhessen. A politikai viszonyok azonban hirtelen úgy alakultak, hogy Kemény június vége előtt nem távozhatott. Pestre érve viszont a nemzetgyűlés tárgyalásain kelle résztvennie s így ez a két forró vágya sem teljesülhetett.

Távolmaradását a bécsi császári akadémiához intézett érdekes levéllel menté ki. Ebben kijelenté, hogy nem maradhat el a május 29-én megnyíló erdélyi országgyűlésről. Hisz a majdnem egész Európát váratlanul átalakított események Erdélybe is eljutottak, ahol a jobbágyság túlgyors ütemben való felszabadítása és az Erdélynek Magyarországgal való egyesítését kívánó hatalmas „magyar párt“ az ország régi alkot-

¹³ Minthogy a tervezett nagy kiadvány a közbejött nehéz időkben nem jelenhetett meg, ez a kérdés mainapig sincs ily értelemben eldöntve s nagy kár, hogy Kemény e kézírata nincs már meg vagy lappang. A kérdés körüli különböző véleményeket igen tisztán összeállítá egyébként dr. Heinrich Müller „A Varos usque in Boralt“ c. kis cikkében, a szebeni *Korrespondenzblatt* 1893. évf. 36—39. és 49—57. l.

¹⁴ A Gerenden, 1848 március 17-én írt „Erläuterung“ sajátkezü fogalmazványa Kemény magániratai közt.

mányát megingatta s annak Ausztriához fűző kötelekeit meglazította. A szászok, akik Erdély alkotmányos épületének harmadát alkotják, nemzetiségük elvesztését féltve, ellenzik az uniót s emiatt napirenden vannak a surlódások. Nem kevésbé fenyegetők a románok követelései, mivel köztük sokan izgatnak a magyar nemesség ellen. Ennek most vagyona egy részét kell majd feláldoznia, hogy másik részét, létével együtt, megmenthesse. De vannak soraikban olyanok is, akik titokban a Pruttól a Tiszáig terjedő dákoromán birodalomról álmodoznak. A kormányzati szervek napról-napra gyengülnek és megutálttá válnak. A hajdani rend felbomlóban van és hazám oly események előestéje előtt áll, — írja keserűen Kemény — amelyek többé fel nem tartóztathatók s a békés állampolgárokat is magukkal rántani fenyegetnek. Ily körülmények közt nem szabad hazámat elhagynom és kénytelen vagyok türelmesen megvárnom a jövőt, amely birtokom és vagyonom egy részét elnyelve, parancsolóan és feltartóztathatatlanul közeledik.¹⁵

Végül, különös melegséget áruznak el a soproni származású báró Geringer Károly udvari titkos tanácsoshoz intézett levelei, 1839-től kezdve. Ez nem volt íróember, de nagy érdeklődést tanúsított Erdély iránt, ahol felnőtt, mivel anyja Brukenthal-leány volt. Kemény József így minden irodalmi kezdeményezéséről tájékoztató, sőt gyakran szívességét is igénybe vette, ha Bécsből valamire szüksége volt. Ezzel különben tegező viszonyban állott, hisz gyermekora óta ismerte és első hosszabb bécsi tartózkodása idején is állandóan érintkezett vele.

Tegeződött az ugyancsak Bécsben élő lovag Rosenfeld Károly Lajos kamarai referenssel is. Hozzá intézett levelei közül csupán egyet ismerünk. Ezt 1853 tavaszán írta neki hazulról,¹⁶ az erdélyi románok választási uniójára vonatkozó munkákról tájékoztatóván, mivel Rosenfeld úgy látszik hivatalból foglalkozott a románok ügyeivel, amelyekről írogatott is. Kemény most Gánócezi Antal „Ortus et progressus unionis Valachorum in Transilvania“ című munkájára hívta fel figyelmét, amely neki 1848 előtt meg volt, de igen ritka lehetett, mert ma egyetlen példánya sem ismeretes. Aztán leveléhez csatolta Klein Sámuel „Brevi historica notitia originis et progressus nationis Daco-Romanae, seu ut quidam barbaro vocabulo appellant, Valachorum, ab initio usque ad seculum XVIII“ című még 1778-ban készült műve kéziratát, valamint Szentiványi Péter „De Unione Valachorum“ című könyvét, amely nemcsak ismeretlen, de Péter keresztnevű Szentiványi írónk nincs is. Viszont a magyar irodalmat érdekli az a megjegyzése, hogy Cserei Mihály históriájának épp ekkoriban — 1852-ben — megjelent kiadása igen hiányos, a családnevek meg sok helyütt elferdítve vannak benne nyomtatva, úgyhogy ezekről a dolgokról külön cikkben óhajt beszámolni, amire sajnos, már érkezése nem maradt.

¹⁵ Gerenden, 1848 május 15-én írt, jóslatszerű megállapításokkal telt levele az „Akademie der Wissenschaften in Wien“ irattárában.

¹⁶ A Gerenden, 1853 március 24-én kelt levél megjelent a szepeni *Korrespondenzblatt* 1927. évf. 71—76. l.

Tudása tárházát Kemény József páratlan készséggel nyitotta meg nemcsak barátainak, hanem minden érdeklődőnek, nyilvános felhívásban jelentvén ki, hogy addig is, míg gyűjteményét az Erdélyi Múzeumnak juttathatja, azt a történelem minden kedvelője használhatja nála, mert Terentius szerint: Haec diurna mihi otia, his et nocturna delecta manu.¹⁷ Alatta ekként a gerendi kastély Athenaeummá alakult, hol a bel- s külföld tudósai magyar szívésséggel látott vendégek valának¹⁸ a nélkül, hogy a tudós gazdát zavarták volna, kinek gyűjteményét Kőváry méltán hasonlítja forráshoz, melyből mindenki meríthetett, még sem apadt ki.¹⁹

A tudományos érdekek ily szabadelvű ápolása mellett „boldog-boldogtalannak, laikusnak, tudósnak egyaránt felelt, értekezett, élő könyvtár volt, családi perekben meg élő levéltár s ha a tudományt valami hivatalos gyárként lehetne kezelni: gróf Kemény egy óriási irodát vagy gyárat állíthatott volna ki, honnan a tudomány, mint áldás ingyen áradott volna a világra,²⁰ miként áradt is mindenféle dolgozatai révén.

Könnyen elképzelhető, hogy kiterjedt levelezésének folytatása és tudományos működése mennyi időt és vesződséget igényelt. Kemény azonban szellemi foglalkozásában nem kímélte magát. Egészségét ez lassanként aláásta. Alakra nézve különben is fél-gyöngye, szikár volt. „Termete magasabb a középszerűnél, kissé meghajolva a munkaasztalnál töltött negyven évtől, arca gyengéden komoly, vidámságra kész, tekintete nyájas, bizodalmat ébresztő, ajkairól tudományos társalgásban édes-kellemesen, mint mézecsseppek folytak a tanulságos igék. Szép kék szemei ekkor nekitüzesedve ragyogtak. A nemes szenvedély szikrázott ilyenkor belőlük.”²¹ Ez tűnik ki arcképeiből is.²²

Gróf Kemény József kora-ifjúságától kezdve humanista-életet élt, aki minden idejét és tehetségét a történelemnek és segédtudományainak szentelte. Tudása eleinte bámulatot keltett feleségénél, de a tudomány művelésében elmerült férfi lassanként untatni kezdte és „Nina“ nem is igen értette meg. Az ő szemében „Pepi“ csak egy tanulmányainak élő különje, beteges, hamar megöregedett alak volt, aki hajdani jó kedélyét időnap előtt elveszté s többet volt zsörtölődő, mint jókedvű. Viszont ő maga átlagműveltségű, gyenge írású nő volt, míg húga, Jozefin, természettől nagyobb értelmiségű s a mellett kedvesebb és mélyebb kedélyű.²³ Ez vezette a háztartást is. De mikor férjhez ment lem-

¹⁷ Saját kijelentése. Kurz: *Magazin*, I. 154. l.

¹⁸ Vass József megjegyzése, Kolozsvári Közlöny 1857. 396. l.

¹⁹ Kőváry szavai, az id. Délibáb-naptár 79. l.

²⁰ Ugyanott, a 80. lapon.

²¹ Vass József jellemzése, Kolozsvári Közlöny 1857. 412. l.

²² Arcképei közül az alábbiakat ismerjük: Fiatalkori arcképe, könyomtat, magyar aláírással, névtelentől. (Az Erdélyi Múzeumi levéltár gróf Lázár Miklós-féle arcképgyűjteménye, II. köt. 79. sz.) Ehrenreich A. ovális rézmetszete Hofbauer után. (Ugyanott, III. köt. 67. sz.) Erről készült Ransburger-féle művészietlen fametszet, a Délibáb Nagy Naptára 1858. 77. l. Végül az Erdélyi Múzeumi levéltár fogadótermében látható életnagyságú olajfestmény, amelyről bemutatott metszetünk is készült.

²³ Nagyajtai Kovács István megfigyelése alapján.

hényi Hankó József tordai főorvoshoz, Keményné egy kellemes nőrokon, Mály (Steianu Amália) került a házhoz, amelybe vidámságával és mindenre kiterjedő gondosságával új életet varázsolt. Ez lett Kemény kedvence és jó szelleme, aki őt feleségénél jobban megértette, tudományosságát nagyrabecszülte²⁴ s apró kedveskedéseivel életét kellemessé tette. Ezt látszik meghálálni Keménynek az a nagylelkűsége, hogy neki 20.000 forintot és évi 720 forint járadékot biztosított, míg általános örökösévé feleségét tevő.²⁵ Hagyatéka gondtalan életet nyújtott az előregedett, de soha magyarrá nem vált grófnénak, aki visszavonultan tölté napjait. Ezeket csupán Mály, meg a Tordáról olykor átránduló Jozeffin tette változatosabbakká. Ez a húga azonban 1862 őszén elhunyt, őt évre reá pedig — tizenhét évi özvegység után — maga is befejezte földi életét 1867-ben, 67 éves korában. Így jutott ura és nővére mellé a gerendi csendes temetőbe, ahol nyugvóhelyét külön német feliratú sírkő jelöli urának itt bemutatott vasoszlopa szomszédságában.

²⁴ Erre mutat az is, hogy midőn Mály 1855 augusztus 4-én Kovács Istvánnak Kemény József reménytelen állapotáról tett jelentést, ezt írta róla: *Wie Schade um diesen Mann und diesen Geist!*

²⁵ Mály id. 1855 szeptember 28-i levelében.

²⁶ Ezen, halála napján nincs jelezve, csupán ennyi: 1801—1867; húgáén pedig 1803—1862, míg a sírirat maga mindkettőn német nyelvű.

